

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА АРХЕОЛОГИЯ

Николина Рангелова Николова

РАННОНЕОЛИТНИТЕ РОВОВЕ В ДОЛИНАТА НА РЕКА МАРИЦА

Автореферат

на дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“
в образователно направление 2.2. История и Археология (Стара история – Праистория)

Научен ръководител:

Проф. д-р Красимир Лешаков

СОФИЯ

2022

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на 03.02.2022 г. на разширено заседание на Катедра Археология при СУ „Св. Климент Охридски“, протокол № 2/03.02.2022 г.

Дисертационният труд е в обем от 650 страници, в две части – текст и приложения.

Текстовата част съдържа 281 страници авторски текст и 35 страници библиография. Текстът включва увод, девет глави, заключение и списък на използваната литература.

Приложенията са организирани в четири части, общо 333 страници.

Приложение А представлява текстов каталог на раннонеолитните ровове от територията на водосборния басейн на река Марица. Съставен е от пет каталожни единици, общо 122 страници. Приложение В съдържа табла с графични изображения и фотодокументация от обектите с раннонеолитните ровове в изследвания ареал. Организирано е в шест части, от I до VI, общо 167 табла (174 стр.). Приложение С е табличен каталог на раннонеолитните ровове в Тракия и съседните райони – от средата на VII до средата на VI хил. пр. Хр. Съдържа 113 каталожни единици (19 стр.). Приложение D съдържа седем таблици и пет карти (18 стр.).

Защитата на дисертацията ще се проведе на2022 г. от часа, на открито заседание на научното жури в състав:

1. доц. д-р Петя Георгиева Георгиева (СУ – ИФ)
2. проф. д-р Красимир Петров Лешаков (СУ – ИФ)
3. акад., проф. дин Васил Атанасов Николов (НАИМ, БАН)
4. доц. д-р Явор Димитров Бояджиев (НАИМ, БАН)
5. доц. д-р Крум Ернстов Бъчваров (НАИМ, БАН)

Резервни членове на научното жури:

1. проф. д-р Тотко Нейков Стоянов (СУ – ИФ)
2. доц. д-р Мария Рангелова Гюрова (НАИМ, БАН)

УВОД

Изследването е посветено на раннеолитните ровове, една все по-популярна тема в балканската археология и същевременно добре изучено явление за централно- и западноевропейската късна праистория. Докато в западните части на Европа рововете са обект на дискусии още от края на XIX в., подобни структури на Балканите и в Северозападна Анатолия предизвикват интерес едва от началото на новото хилядолетие. Основна причина за това е състоянието на археологическите извори в различните региони на Стария свят. Днес броят на известните обекти с ровове от територията на Балканския полуостров надхвърля четиридесет, а повечето от тях са открити през последните две десетилетия. Лавинообразното натрупване на емпирични данни поражда редица въпроси, загатнати в кратки отчети или първични публикации на отделни обекти. До този момент рововете от ранния неолит на Балканите не са били предмет на самостоятелно изследване. Проблематиката е все още „млада“, дискусиите са „живи“ и динамични и е назрял моментът за систематизиране и анализ на натрупаната информация.

Рововете от балканския ранен неолит са елемент на селищното устройство и планиране и разглеждането им следва да става в контекста на съвременната им селищна система. Връзката на рововете с обитаваната площ често се използва като довод за тезата, че те са всъщност фортификационни съоръжения. Сведенията от последното десетилетие обаче дават основание за по-задълбочено дискутиране на тази идея. Освен това, резултатите от мащабните археологически проучвания хвърлят светлина върху различни по природата си практики, извършвани в и покрай рововете. Така се пораждат редица въпроси относно значението им за неолитните общества.

Различните характеристики на раннеолитните ровове – план, размери, материали и механика на запълнителите им, разход на труд за изкопаването, поддържането, преизползването им и т.н., предоставят необятно поле за изследвания. Изброените особености на рововете, както и редица други по-специфични елементи, са предмет на това проучване. Направен е опит да се отговори на част от въпросите относно тяхното функциониране. Всъщност поставянето и разглеждането на основните проблеми повдига все повече нови загадки. Дистанцията във времето и драстичната разлика в начина на живот и неговото осмисляне не винаги са в услуга на археолога при опитите за възстановяване на праисторическата действителност.

❖ Териториален и хронологически обхват на изследването

В ядрото на изследването са раннеолитните ровове, разположени в земите на водосборния басейн на река Марица. Това са двете ровови системи в Ябълково (номерирани 1 и 2 за целите на дисертацията) и Нова Надежда, ситуирани на десния бряг по средното течение на Марица. На югоизток в долината на Ергене, ляв приток по долното течение на Марица, се намира Ашаф Пънар. Другите два обекта са разположени в долините на големи притоци на Марица в северната част на Горнотракийската низина – Казлача по средното течение на Тунджа и Пилъов кайнак на брега на Азмака. Това са едни от малкото примери за мащабно проучени ровове от ранния неолит на Балканите.

Границите на водосборния басейн на Марица са очертани от Стара планина на север, Ихтиманска Средна гора и Източния дял на Рила на запад, северните склонове на Западните Родопи и източния дял на Родопите от юг, Среднотунджанското поречие и Странджа на изток и турските области Текирдаг и Чанаккале на югоизток. Географски територията се доближава до това, което обикновено се определя като „Тракия“. В хода на изложението „Тракия“ е използвана като синоним на изследвания ареал, но с изрично формулирани граници. В България това най-общо е Горнотракийската низина. В Гърция това е областта, разположена между теченията на реките Места и Марица или административна област Източна Македония и Тракия (Егейска Тракия). В Турция се има предвид т.нар. Източна или Одринска Тракия, заемаща почти цялата европейска част на държавата, без района на Истанбул и Босфора – възприемани като част от областта на Мраморно море.

Периодът на ранния неолит в Тракия е определян в българската историография спрямо културните явления Караново I и Караново II. Обхваща времето от самото начало на VI хил. пр. Хр., продължаващ в различните микрорайони на областта до втората четвърт или средата на същото хилядолетие.

❖ Изворова база

Използваната в изследването емпирична база – в количествено и качествено отношение, е различна за всеки обект и ров, определена от степента на проученост и запазеност на конкретните структури. Използвани са архивите от археологическите разкопки на Ябълково и Нова Надежда, включващи пълната полева документация (графични и фото-заснемания на ситуации и структури; полеви дневници; инвентарни книги), както и дигитализираните вече чертежи на профили и планове на рововете, графични и фото-изображения на керамични съдове и малки находки. Авторските права на архивите принадлежат на научните ръководители на обектите, съответно К. Лещаков и К. Бъчваров, с позволението на които използвам необходимата ми информация.

За Ашаъ Пънар е анализирана част от теренната документация – графични и фото-изображения от процеса на проучване на рововете. По време на трите ми посещения на обекта имах възможността да се запозная на място и с теренната ситуация. Археологическите материали от запълнителите на рововете са в процес на обработка, поради което са използвани частични данни от инвентарната книга и сведения от разговорите ми с проучвателите на обекта: М. Йоздоган и Е. Йоздоган. За Казлача са използвани няколко научни отчета за недеструктивното и сондажно проучване, както и предоставените ми теренни снимки на рововете и устни разговори с научния ръководител на разкопките Виктория Петрова.

Освен анализ на обектите от териториалния обхват на изследването е използвана и информация от научни публикации и съобщения за известните раннеолитни ровове от съседните райони. За тази цел, както и за изготвяне на функционалната характеристика на рововете, е събран и анализиран голям обем научна литература.

❖ Цели

Пионерният характер на изследването определя и основната му цел, а именно:

- анализ на устройството, оформянето, етапите и начините на използване и запълване на раннонеолитните ровове в Тракия.

- Следваща цел е извеждане на хронологически зависимости и особености в изграждането и използването на рововете в изследвания ареал.

- Друга цел е реконструкция на процесите по планиране, изкопаване, поддържане, запълване и преизползване на рововете.

- Крайна цел е функционалната характеристика на рововете и опит за разбиране на ролята им в живота на раннонеолитното население – в социално-икономически и ритуален аспект.

❖ Задачи

Конкретните задачи за постигането на тези цели могат да се формулират по следния начин:

- систематизиране, описание и анализ на изходната първична информация за основните обекти на изследването;

- идентифициране на следи от извършването на определени практики, асоциирани с използването на рововете; обвързването им с точна фаза от функциониране на рововете; опит за интерпретация на различните дейности;

- поставяне на рововете в конкретен етап от раннонеолитното развитие на дадения обект и определяне на синхронни структури;

- вписване на изследваните ровове в контекста на природната и културната им среда;

- проследяване на хронологическото и географско разпространение на раннонеолитните ровове в Анатолия и на Балканите.

❖ Методи

Избраните методи са съобразени с двете основни насоки на работа, свързани от една страна със синтез и анализ на полевите данни и факти, а от друга – с изграждането на интерпретационни модели. В първото направление са използвани конвенционални археологически методи – за разчитането и анализирането на теренните ситуации, с най-голямо приложение на стратиграфският метод и контекстуалният анализ. Създадена е формална типология на рововете, засягаща техния план и устройство. Извършен е и синхронен сравнителен анализ на рововете в басейна на Марица и на тези от Балканите и Анатолия.

За изграждане на функционалната характеристика на рововете са установени тези техни елементи, които дават сведения за начините им на използване. Чрез ретроспективният анализ са проследени тенденциите в развитието при интерпретирането на рововите ограждения в Стария свят. За изграждане на предложената операционална верига по планиране, изкопаване, използване и поддържане на рововете са използвани резултати от експерименталната археология и са привлечени етнографски паралели.

ГЛАВА I. История на проучванията и терминология

Раннонеолитните ровове са ново явление за българската и балканската праистория. Нивото им на проучване е все още в начален етап. Липсват обобщаващи изследвания. Съществуват кратки отчети с резултати от разкопките за част от известните ровове; за други са публикувани отделни статии. В по-редки случаи, в монографиите на някои обекти са разгледани и проучените в тях ровове (напр. Ябълково).

Рововете в Тракия са регистрирани и/или проучени през последното десетилетие. При някои от тях археологическите разкопки продължават или тепърва предстоят. До края на миналия век на Балканите са известни малко на брой ровове от ранния неолит, данните за които са отчасти публикувани: напр. Ковачево в долината на Струма; Суфли магула, Ахилеон, Сервия, Неа Никомедия в Тесалия и Македония. Въпреки широкото дискутиране на тези иначе важни селища и наличието на монографии с резултати от разкопките за повечето от тях, информацията за рововете е оскъдна.

Повечето раннонеолитни ровове са регистрирани в последните двадесет години, благодарение на голям брой и мащабни археологически разкопки. Изключение са обектите, в чиито публикации ровове са описани детайлно. Интерпретацията е по-рядко засягана тема, но по принцип се подчертава ролята им на символична граница на селищната територия или са определяни като отводнителни и/или фортификационни съоръжения.

Принос на малкото обобщаващи изследвания, посветени на оградните/фортификационни съоръжения през късната праистория на Балканите, представлява въвеждането на нова информация, сравнителния анализ на различни нива и опитите за интерпретация. Недостатък е липсата на специално фокусиран върху проблематиката анализ и дискутиране на основните елементи на рововете в социален план – процесите на изкопаване, функциониране, запълване и преизползване на огражденията. Това са теми, широко разисквани в централно- и особено в западноевропейската археологическа литература. Именно поради тази причина, в главата е направен преглед и на развитието в проучванията на неолитните ограждения в останалите части на Европа.

Огражденията се появяват като част от много неолитни култури в почти цяла Европа, от Кавказ до Ирландия и от Южна Испания до Южна Швеция. Най-ранните примери датират от първите столетия на VI хил. пр. Хр., но масовото им разпространение обхваща времето на V – IV хил. пр. Хр., с концентрация в централните и западни части на континента. Изследването на рововете в Западна Европа започва още в края на XIX в., когато са проучени първите ограждения във Франция, Германия и Англия. Времето до средата на XX в. представлява период на разпознаване, открития, първи разкопки и натрупване на данни за неолитните ровове. През 30-те години на миналия век се появяват и първите интерпретации. В повечето случаи те са определяни като лагери, крепости, защитни съоръжения и укрепени селища, въпреки липсата на проучени структури в по-голямата част от оградените им площи.

През последните три десетилетия на XX в. до началото на XXI в. се наблюдава „бум“ в проучванията, публикациите и създаването на интерпретационни модели. Повлияни от концепциите на новата или процесуална археология от края на 60-те и началото на 70-те години, британските археолози сменят курса в интерпретацията на ограждения от практична към социално-икономическа насоченост. Търсят се причините и начините на създаване на огражденията. Обясняват се процесите по тяхното запълване и повторно използване. Оттам, новите идеи се разпространяват на изток в западните и централни части на континента. След втората половина на 80-те години, в духа на постпроцесуалната археология, настъпва период на формиране на нови интерпретационни модели. Отхвърлят се универсалните функционални обяснения. Приема се, че огражденията трябва да се изучават индивидуално в конкретния им регионален и хронологически контекст. Налага се мнението, че всяко ограждение има собствена история и конкретно предназначение или набор от функции, съчетани по определен начин. В последните 30 години изследванията са насочени основно към социалните измерения на рововите ограждения. Масово се използват интердисциплинарни методи в проучването им, най-често геофизични заснемания, микроморфологични и седиментологични анализи на запълнителите на рововете.

* * * * *

Терминология

Във втората част на главата е представена и терминологията, свързана с изучаването на рововете. Дефинираните и приети термини, за целите на дисертацията, са заимствани в голямата си част от англоезичната литература. Предложеният научен апарат не претендира за изчерпателност по темата и в бъдеще е необходима допълнителна разработка на цялостна терминология. Използваните термини в изследването целят постигането на възможно най-ясно и чисто описание на рововете, техните елементи и устройството им.

- **Ров.** За ровове определям вкопани оградни структури със сравнително големи размери: ширината на отвора не по-малко от 1,50 – 2 м и дълбочина, когато е запазена, поне 1,50 м (метричните данни са изведени въз основа на проучените раннеолитни структури на Балканите). Ограждат изцяло или частично определени пространства, с различна форма и площ. Те са резултат от модификация на ландшафта, а не от естествени, например ерозионни процеси. Дори дадена естествена форма (напр. ровина) да е използвана от древните хора, допълнителното оформяне на стените и дъното би следвало да бъдат идентифицирани в техния план и профили. Такива случаи обаче не са ми известни.

- **Ограждение.** Това е неутрален термин, възприет в западноевропейската археологическа литература за описание на структури от ровове, палисади, каменни стени, валове или различни комбинации от тези елементи, които ограждат изцяло или частично определени пространства (англ., *enclosure*; нем., *Einhegung/Einfriedung*; фр., *enceinte*). Следователно, огражденията биват негативни (напр. „ров“), както и позитивни (напр. „стена“) спрямо

равнището на терена. Използвам термина, поради вече утвърдената му употреба в изследването на рововете. Приемам „ограждение“ за синоним на ров, както и за означение на комбинация от ров и друго оградно съоръжение, напр. дървена стена.

- **Ограден ров.** Обозначението „ограден ров“ се използва в българската литература още от края на 80-те г. на XX в., макар и рядко. Терминът представлява превод на най-разпространеният английски археологически термин: *enclosure ditch*. Тук използвам термина, който всъщност конкретизира по-горния (ограждение). Това са ограждения от ровове около селища/обекти, а не във вътрешността им, тъй като в изследвания ареал не са известни други, но теоретично такива случаи не могат да бъдат изключени.

- **Ровово ограждение.** Най-често използваният термин в англоезичната литература за описанието на ограждения, съставени от ровове обаче е *ditch enclosure* или *ditched enclosure*. Понятието съществува и в други западноевропейски езици (нем., *Grabenwerk/Kreisgrabenanlage*; фр., *enceintes fossés*; исп./порт., *recintos de fosos/fossos*). Смятам термина за подходящ, защото точно характеризира огражденията от ровове, докато останалите термини имат по-общо значение. Въвеждам термина в употреба, тъй като значението му е конкретно и ясно и вече е възприето от международната колегия.

- **Ровова и оградна система.** Терминът „ровова система“ отразява едновременното функциониране на два или повече рова. При комбинация на ров и друг синхронен елемент (палисада, вал, каменна стена), по-подходящо е използването на „оградна система“ или отново на „ограждение“.

- **Кръгов и концентричен ров.** Терминът „кръгов ров“ се използва често като синоним на „рондел“, обикновено при описанието на раннобронзовите светилища от ровове с кръгъл план. Тук „кръгов ров“ е използван единствено в случаите, когато рововете ограждат изцяло пространство с приблизително кръгла форма (англ., *ring ditch* или *circular ditch*). „Концентрични ровове“ са използвани в случаите, когато два и повече рова, синхронни или разновременни, са вписани един в друг.

- **Непрекъснат и прекъснат/сегментиран ров.** В изследването означавам двата основни типа ровове с термините „непрекъснат“ и „прекъснат“/“сегментиран“ ров. „Непрекъснат ров“ описва структура, представляваща общо вкопаване, което огражда изцяло или частично определена площ (англ., *uninterrupted/continuous ditch*). В британската и германската литература се използва и терминът „линеен ров“ (англ., *linear ditch*; нем., *Langgraben*), който описва ровове, оформящи приблизително права отсечка.

„Сегментираният ров“ е съставен от издължени и тесни вкопавания (англ., *segmented ditch/ interrupted ditch*; нем., *Grabenwerk/Schlitzgruben*) или ями с кръгла, овална или неправилна форма и различни размери (англ., *pit alignments, pit enclosures, pit systems*; нем., *Grubenreihen, Grubenwerk*). Всички вкопавания на сегментираният ров следват едно трасе. Докато в западните

части на континента този тип ровове доста често ограждат напълно дадените пространства, всички известни примери от Балканите оформят сравнително прави отсечки или дъги/арки.

- **Трасе.** Един от основните термини за това проучване е „тресе“. Използвам понятието за описание на цялата дължина на рововете, непрекъснати и прекъснати, без значение от типа и формата на ограденото от тях пространство.

- **Почистване и преустройство.** „Почистване“ представлява цялостно или частично изваждане на запълнител от рововете (резултат на естествени процеси или умишлено запълване). Обхваща отделни участъци или цялата дължина на рова. Запълнените ровове се почистват в различна степен, до дъното или само в горната част. Почистванията се документират най-добре в напречните разреза на вкопаванията, тъй като се установяват въз основа на разлики в характеристиките на запълнителите. Първоначалните граници и форма на рововете остават почти незасегнати след извършените почиствания.

„Преустройство“ представлява частично или напълно нов изкопан участък от рова, които понякога обхваща цялата му дължина (англ., *recutting/cuts/recuts/re-digging*). В някои случаи новоизкопаните участъци от рововете са разположени частично или изцяло в границите на предишния запълнен ров. Доста често обаче преустройствата имат вид на съвсем нови трасета, изкопани в непосредствена близост до или частично в очертанията на запълнения вече ров. Почти всички документирани примери следват ориентацията на предходните трасета.

ГЛАВА II. Рововете ограждения в Тракия: околна среда и културен контекст

❖ Природната среда в Тракия. Рововете и ландшафтът

Закътаните равни низинни полета и широките заливни речни тераси, защитени от планинските бариери (Стара планина, Средногорието, Родопите, Странджа, Ганос), несъмнено са били привлекателни за първите заселници на региона. Леснодостъпните суровини и преките пътища, свързващи Тракия с Егейско и Мраморно море, са изиграли решаваща роля за активния и продължителен живот в басейна на Марица през цялата праистория и следващите исторически епохи.

Рововете в изследвания регион са изкопани в терени с приблизително сходни топографски характеристики. В повечето случаи обаче, съвременният терен значително се различава от древната действителност. В голямата си част речните корита на Марица и притоците ѝ естествено се изместват с течение на времето или са изкуствено коригирани. Заблатени долинни райони целенасочено са пресушени. Различни човешки дейности също са повлияли за частичната или драстична промяна в облика и състоянието на ландшафта. С тази уговорка, са представени ограничените данни за палеотопографията в местностите, където са изкопани рововете. Близостта им до сегашните и особено до древните корита на реките е причина за регистрираните следи от чести разливи, наводнения и заблатявания на терена в или покрай повечето обекти. Тези интензивни водни дейности в някои случаи са довели до изместване на

селищата по-далеч от речното корито. Това е документирано ясно в Ябълково, където обитателите на по-близо разположеното до Марица Ябълково 1 се местят на юг в Ябълково 2, където теренът е по-издигнат и защитен от речните разливи.

❖ Раннонеолитни обекти в Тракия: рововите ограждения в културен контекст

Раннонеолитните селища в изследвания ареал изглеждат образуват сравнително гъста населена мрежа (Обр. 1.1). Дистанцията между тях, например в долините на Марица и Сазлийка, е между 2 – 5 и 10 – 15 км. Близостта им – максимум на едnodневно пешеходно разстояние – е индикатор за благоприятните природогеографски условия и комуникационни пътища, които предоставят териториите в Тракия. Средната дебелина на раннонеолитния културен пласт за повечето обекти е между 1,00 и 1,50 м, независимо от характеристиките на местността. Средният диаметър на селищата, колкото и условно да е определена тази площ, е между 80 и 200 м. Разграничените нива на обитаване са от едно до шест – седем, понякога с прекъсвания между тях. Преобладаващият тип раннонеолитни обекти са т.нар. открити селища.

Анализът на селищната система в Тракия ясно показва, че оградните структури са създавани около различни типове селищни обекти – открити (Ябълково 1 и 2) и развили се в ниски могили (Нова Надежда, Ашаъ Пънар). Освен ровове, в редки случаи са изградени землени насипи или каменни стени (Азмашка селищна могила, Ходжа Чешме). Понякога рововете са комбинирани с палисада (Нова Надежда, Казлача). Тези данни обаче едва ли отразяват реалното присъствие на огражденията, а по-скоро са резултат от състоянието на проучванията. Спасителни или редовни археологически разкопки са проведени в по-малко от 40 % от всички обекти, т.е. проучената им площ е достатъчно голяма, за да даде информативни резултати. Около 25 % от обектите са проучени чрез един или повече на брой сондажи, а над 35 % са известни единствено от теренни издирвания. С изключение на огражденията в Казлача и Пилъов кайнак, всички останали примери произхождат от мащабно проучени обекти. Геофизично заснемане е проведено само в пет случая; показателно е, че и в петте са установени ровове.

Данните не позволяват извеждане на условия, които предопределят и/или изискват изкопаването именно на ров, а не на друг тип оградно съоръжение. Рововете са изкопани в терени с различни или сходни топографски характеристики, но винаги непосредствено или в близост до водни източници. Ограждат напълно или частично селищата, като в повечето случаи целенасочено е търсено цялостното им ограждане. Оградените селища, при цялата условност на данните, изглеждат постоянно и продължително обитавани. Някои от огражденията са разположени на близки и твърде близки разстояния. Факт, констатиран и в други райони, например крайбрежието на Мраморно море, Тесалия, Македония, средното поречие на Струма. Разбира се, отчетени са хронологическите условности в синхронността на обектите.

Според устройството на селищните планове на петте обекта в басейна на Марица и с оглед на наличната информация са обособени два основни типа оградени селища. В първия тип,

който може да се определи като „класическо“ застрояване, постройките са регистрирани из цялата оградена площ. При втория тип устройствен план постройките са организирани в редица или редици, разположени непосредствено или близко до вътрешния ръб на ограждащия ги ров.

ГЛАВА III. Раннонеолитните ровове в Тракия. Типология, основни характеристики и сравнителен анализ

В първата част на главата са представени обектите с раннонеолитни ровове от изследвания регион: тяхното местоположение, история на проучване и обща характеристика на отделните ровове. Изградена е хронологическата последователност на функциониране на рововете от един обект, тъй като във всеки от изследваните обекти са проучени между три и шест раннонеолитни рова. Отделните ровове са поставени в конкретни етапи от раннонеолитното развитие на съответните селища и са определени синхронните им структури.

❖ Ябълково

Археологическият обект се намира на около 1,8 км западно от края на с. Ябълково, община Димитровград. Разположен е върху първата надзаливна тераса на р. Марица, на около 1,5 км от сегашния десен бряг на реката. Спасителните археологически проучвания са проведени през 2000 – 2012 г. под ръководството на К. Лещаков. Разкопани са структури от ранния неолит (постройки, ями, други вкопавания, две ровови ограждения – Ябълково 1 и 2, термични съоръжения в свободното междужилищно пространство, шест гроба); две вкопавания от периода Караново II/II–III; разпръснати материали от ранния халколит; кръгов ров и ями от РБЕ 3; ями и ров от втората половина на V до началото на III в. пр. Хр.; късноантична пещ за строителна керамика; Средновековно селище и некропол от XI – XIII в. Двете отделни системи от раннонеолитни ровове вероятно се асоциират с различни селища и за целите на проучването са означени като Ябълково 1 и Ябълково 2 (Обр. 3.1).

Ябълково 1. Първата система от ровове огражда селище върху ниско естествено възвишение, почти непосредствено до древното корито на Марица. Селището е с овална форма, издължена по посока изток – запад, с приблизителна площ между 9,4 и 11,8 дка. Запазената дебелина на раннонеолитния пласт е от 0,50 – 0,70 до 1,50 м. Жилищата са наземни, в повечето случаи издигнати в глинобитна техника. Извън жилищата са проучени огнища и площадки от плътно наредени ломени камъни. Проучени са и множество ями с различна форма и размери. Два гроба произхождат от ями, разположени една до друга между жилища в централната северна част на селището. Трети гроб е открит на около 10 м западно/югозападно от предходните две ями.

Проучени са участъци от шест раннонеолитни рова, разположени по три в две срещуположни дъги в източния (ровове 1А, 1 и 3) и западния край (ровове 4 – 6) на обекта. Запазено е оригиналното теренно номериране на рововете, за да се избегне объркване с ров 2 от РБЕ 3. Ровове 1, 3 – 6 са с непрекъснати трасета, а ров 1А е с прекъснато трасе.

Ров 1 е с ориентация северозапад – югоизток, проследен по цялата ширина на източния край на обекта. Ров 3 е регистриран на 4 – 7 м външно от ров 1, с еднаква посока на дъгата. В южната си част ров 1 пресича по-ранно вкопаване от сегментирания ров 1А. В западния край на обекта са установени трасетата на три рова, ориентирани от юг към север/североизток. Отвътре навън това са ровове 4, 5 и 6. В по-голямата си част рововете са нарушени от по-късното обитаване на това място, което затруднява установяване на цялостния им план. Вероятно западните ровове не са самостоятелни, а представляват различни преправки на един или два рова. Логично е асоциирането на отделните участъци от срещуположните страни на селището и следователно образуването на вътрешно и външно ограждение. Стратиграфската им позиция един спрямо друг също остава под въпрос, но отново е по-логично така образуваният външен ров да е изкопан след запълването на вътрешния. По тази логика, ров 1 от изток заедно с ров 4/5/6 на запад образуват вътрешното и по-ранно ограждение. Ров 3 на изток заедно с ров 4/5/6 на запад оформят външно и по-късно ограждение. Вкопаването от сегментирани ров 1А е най-ранно и възстановяване на цялостния му план е невъзможно.

Налице са два възможни варианта за реконструкция на планировката: (1) рововете са „кръгови“ и изцяло ограждат най-ниската част на селището или (2) рововете са отворени на север и ограждат площта от запад, изток и юг. В подкрепа на втората хипотеза е близостта на Марица и още повече на древното ѝ корито, което е минавало непосредствено на север от обекта. Следователно реката може да е маркирала северната граница на селището.

Ябълково 2. Втората ровова система е разположена на склон с лека денivelация от юг на север, югозападно от Ябълково 1. Състои от три концентрични рова с непрекъснати трасета и дъга от ров с прекъснато трасе. Системата от три рова огражда пространство с кръгла до овална форма, с площ между 25 и 38 дка. В раннонеолитното селище са разграничени няколко етапа на развитие, свързани със съществуването на различни структури в различен контекст – ями, жилища с вкопани части, сегментиран ров, концентричните ровове с непрекъснати трасета, наземни постройки и каменни съоръжения, част от които вероятно са основи на постройки.

Рововете са функционирали в близки интервали от време, вероятно последователно, а в даден етап – навярно и синхронно. Проучени са в две срещуположни дъги – в южната и северната част на обекта. Означени са с латински букви отвътре навън, както следва: ровове А – А1, В – В1 и С – С1. Разстоянието между вътрешния и междинния ров е 3 – 5 м, а между средния и външния – съответно от 4,5 до 7 – 9 м. В южната част на обекта е установена и дъга от сегментиран ров, следващ ориентацията на останалите ровове и пресечен от вътрешния ров.

В северната/северозападна част на ограденото пространство са проучени различни по тип и размери вкопавания. Концентрирани са в участък с площ около 4000 м². Позицията им е съобразена с очертанията на вътрешния ров и/или обратното, т.е. няма стратиграфско застъпване между ямите и рововете. Част от ямите представляват вкопавания под постройки или техни вкопани части.

Деструкции на постройки залягат върху очертанията на вътрешния ров в северната проучена дъга, частично върху междинния ров от същата дъга и върху крайните северозападни части на комплекса вкопавания. Останките от най-горното раннонеолитно ниво са открити в хумуса непосредствено под орницата и образуват пласт с неравномерна дебелина (между 0,20 и 0,50 м). Деструкциите са регистрирани в участък с приблизителна площ около 500 м². От това ниво са проучени няколко по-добре запазени постройки, представляващи участъци с компактни късове изпечена мазилка, каменни хавани и хромели, струпвания от тежести за тъкачен стан, цели и фрагментирани съдове, различни предмети и останки от термични съоръжения. Имат приблизително правоъгълен план и площ 60 – 80 м².

Сегментираният ров, регистриран в южния край на обекта вероятно е една от първите или най-ранната структура в селището. Вероятно след частичното или цялостно запълване и на последното трасе от вътрешния ров, който нарушава сегментирания, е изкопан междинният ров, непосредствено извън по-ранния. Следва изкопаването и на външния ров. В незаетото пространство между вкопаванията в северната част на обекта и вътрешния ров там, както и частично върху тях, са изградени постройки и каменни структури. Не е възможно прякото хронологическо съотнасяне на постройките с функционирането на външния ров, но външно от него няма документирани структури.

Косвени доказателства за едновременно съществуване и/или запълване на отделните оградни ровове са няколко примера с фрагменти от едни и същи керамични съдове, открити в различни ровове. Откъслечните данни за синхронното им функциониране в различни фази не са достатъчно категорични за цялостната реконструкция и вписването им в селищното развитие на Ябълково 2, чийто културен пласт е силно нарушен и на места унищожен от експлоатацията на терена през последните няколко века.

❖ **Нова Надежда**

Археологическият обект се намира на около 250 м югоизточно от с. Нова Надежда, община Хасково. Разположен е върху първата заливна тераса на Марица, на около 300 м от десния ѝ бряг. Състои се от две ниски могили – северозападна (около 17 дка) и югоизточна (около 19,5 дка). Двете могили са разделени от дере – Дермен дере, съществуващо до днес и датиращо поне от времето на първото заселване на местността.

През 2013 – 2014 г. са проведени спасителни археологически проучвания под ръководството на К. Бъчваров, засягащи северната периферия на северозападната могила. Изследваните структури са от ранния неолит (пет рова, ями и други вкопавания, термични съоръжения; гробове; две постройки), късния неолит (ями), прехода между късен неолит и ранен халколит (ями), ранния/средния халколит (огнище, вкопавания), късния халколит (постройки, ями, ров, други вкопавания, гробове), финалния халколит (постройка и ров/траншея), РЖЕ (постройки, ями, гроб), османски период (некропол). През 2018 г. теренните проучвания са подновени, на юг от вече проучения сектор – в пространството, оградено от вътрешния и най-

ранен раннеолитен ров. Регистрирани са различни по характер вкопавания, термични съоръжения и останки от постройки, датиращи от началото на ранния неолит. В профилите на незаконно изкопан отводнителен канал в южния край на обекта личи културен пласт със запазена дебелина между 1,20 и 2,00 м. Централната част на селището, където пластът би трябвало да е бил най-добре запазен, е унищожена при строежа на жп линията Цариград – Белово през 70-те години на XIX в.

Раннеолитната част от обекта обхваща източния край на северозападната могила, с приблизителна площ от 5 – 6 дка, ограничена от очертанията на рововете от три страни и Дермен дере на изток (Обр. 3.2). Петте рова са с непрекъснати трасета, вписани един в друг, съществували последователно. От вътрешната страна на външния ров е била издигната палисада. Рововете са номерирани от юг на север или от вътрешен към външен, както следва: стр. 3, 56, 55, 54 и 53. В пространството между два от рововете (стр. 55 и 54) е проучено по-ранно вкопаване, също с характеристики на ров (стр. 55.1.2 – 55.2). За целите на изследването рововете са описани в последователност от вътрешния към външния или от ранен към късен и съответно са номерирани от 1 до 5. Структура 55.1.2 – 55.2 е с номер 6.

Рововете имат еднаква ориентация и оформят успоредни дъги около обитаваната площ. Разстоянието между отделните ровове, от юг на север, е както следва: 4,50 – 5 м, 1 – 1,50 м, 2 – 3 м и 2,70 – 3,50 м. Ширината на прекъсването на рововете откъм дерето е равна на около една трета до една четвърт от дължината им. Част от трасетата им са унищожени при наводняване на по-ниската източна част от терена.

Единствената по-добре запазена постройка в проучената северна част от обекта е изградена върху вече запълнените трасета на ров 3 и отчасти ров 2. Пластът с подовото ниво на постройката се проследява в северна посока и частично лежи над запълненото вътрешно ранно трасе на ров 4. Всичко това аргументира едновременността на постройката с външния ров 5 и дървената стена от вътрешната му страна в един от най-късните или последен етап от раннеолитното развитие на селището. След запълването на външния ров и опожаряване на постройката, в началото на късния неолит селището е преместено на югозапад, вероятно вследствие на климатични и/или други причини.

❖ Ашаъ Пънар

Археологическият обект се намира на около 500 м южно от гр. Къркларели, в южното подножие на Странджа планина. Селищната могила е възникнала върху ниско възвишение, издигащо се над околния равен терен. На север е протичала пресъхналата днес рекичка Хайдардере, разклонение на десен приток на р. Ергене.

Системни археологически проучвания са проведени от 1993 до 2019 г. под ръководството на М. Йоздоган и Х. Парцингер. На площ от 4500 м² е установено непрекъснато обитаване от 6200 до 4800 г. пр. Хр. Разграничени са осем пласта. Въз основа на по-ранните характеристики на керамичния комплекс най-долният пласт (АП8) е датиран във времето преди Караново I. В

пласт АП7 са открити материали, характерни за периода Караново I. Следващият пласт АП6 е синхронен с Караново I и края на ранния неолит в Горнотракийската низина. Горните пластове (АП5 – 1) представят непрекъснато обитаване от Караново III до V. Общата дебелина на раннонеолитните напластявания е около 1 м.

Проучени са участъци от четири раннонеолитни рова, които ограждат южната периферия на селището (Обр. 4.1). Ров 1 е проследен като дъга с ориентация северозапад – югоизток. Съставен е от издължени сегменти с овална форма. Продължава на запад, а вероятно и на изток от проучената площ. Ров 2 е с непрекъснато трасе. Регистриран е южно (външно) от предходния. Ориентацията му в западната част е идентична с тази на ров 1, отстоящ на разстояние от 20 м. На изток разстоянието между двата рова постепенно намалява, трасето на ров 2 пресича ров 1 и завива на север. Продължава на северозапад и север/североизток от проучената площ, вероятно огражда обитаемото пространство от три страни и е отворен на север към рекичката. Ров 3 е регистриран в участък с малка дължина и се намира на около 10 м югоизточно от ров 2. Проследен е като сравнително права отсечка с ориентация югозапад – североизток.

Непосредствено на юг от ров 2, а на места и частично върху трасето му, е разположена редица от вкопавания с различна форма и размери. В някои случаи те са свързани помежду си. Според последната интерпретация на екипа проучватели и според личните ми наблюдения, вкопаванията са част от сегментиран ров, нарушаващ частично ров 2. За целите на изследването, те са описани с пореден номер на ров 4.

Рововете са датирани в различни фази от пласт АП7, където са регистрирани и най-ранните архитектурни останки в селищната могила. Към най-ранната фаза 7.1 на пласта са отнесени група постройки, регистрирани в североизточната част на проучената площ. Състоят се от едно или няколко помещения, долепени или разположени близо една от друга. Имат правоъгълен план и средна площ 50 – 60 м². Южните им страни са частично нарушени от ровове 1 и 2. Не е ясна стратиграфската им позиция спрямо ров 3 обаче, който е разположен на юг и е нарушен от вкопавания от фази 7.1 и 7.2. Възможно е ров 3 да е маркирал южната граница на селището през тази най-ранна фаза на периода.

Към следващата втора фаза АП7.2 е отнесено използването на ров 1. Не са установени други структури от това време. Последната фаза 7.3 е свързана с последователното и/или едновременно функциониране на ровове 2 и 4.

През етап АП6 вътрешно от ров 2 е изградена редица от долепени една до друга постройки. Ивицата постройки изглежда съобразена с дъгите на ровове 2 и 4, с изключение на малък участък, където основите на три къщи залягат върху ров 2 – които обаче може да са покъсни от останалите къщи. Ровът на изток е запълнен само частично по това време и синхронизирането му с постройките от това ниво е напълно възможно. По тази логика използването на сегментирания ров 4 може също да продължава в следващия период. Оттук следва, че площта на селището се разраства на югозапад в края на етап АП7 и началото на АП6

и южната му граница е маркирана от ров 2 и евентуално ров 4. Краят на раннеолитното селище настъпва с опожаряването на структурите от пласт АП6. Върху тях през следващия период АП5/6 (синхронизиран с периода Караново II–III) е изградена зигзагообразна дървена стена.

❖ **Казлача**

Археологическият обект се намира на 3 км североизточно от с. Чокоба, Сливенско, и на 1,5 км северозападно от с. Хаджидимитрово, Ямболско, в местността Казлача. Разположен е върху полегат склон със северно изложение, на първата надзаливна тераса на десния бряг на р. Тунджа. През 2011 и 2014 г. са осъществени геомагнитни проучвания. Регистрирани са пет структури с форма на окръжности, означени с латински букви от А до Е. Окръжностите взаимно се пресичат и вероятно датират от различни периоди. Комплексът обхваща площ над 60 дка (Обр. 5.1). През 2016 година е проучен сондаж, пресичащ структура Е. Структурата се състои от четири вписани окръжности с максимален диаметър около 170 м. Разстоянието между рововете е около 5 м. Установени са двата вътрешни рова (Е1 и Е2 отвътре навън) и трето вкопаване на изток (външно от Е2) – вероятно трети ров (Е3?) или яма. Външният ров (Е4) остава извън границите на траншеята. За целите на изследването рововете са номерирани от 1 до 3 – отвътре навън. Находките от трите вкопавания са характерни за периода Караново I.

При геомагнитното картиране на обекта покрай или върху трасето на вътрешния ров 1 са регистрирани аномалии, които напомнят петна деструкции на опожарени постройки. Засега, без данни от археологически разкопки, стратиграфската позиция на евентуалните постройки спрямо четирите вписани рова остава неясна.

През 2020 г. е направен сондаж в западната/югозападна част на структура А. Регистриран е широк ров, находките от който датират от периода Караново III. През есента на 2021 г. в сондаж е засечен и ровът от структура В, с материали от началото на ранния неолит. Данните от последните проучвания обаче не са използвани в изследването, поради твърде скорошното извършване на разкопките.

Въз основа на наблюдения върху картата на вертикалния градиент на магнитното поле може да се предположи, че структури В и С са хронологически по-ранни от стр. Е, тъй като изглеждат пресечени от нея. От друга страна, външната окръжност от стр. С вероятно пресича стр. В. По този начин, стр. В изглежда хронологически най-ранна в комплекса. Най-късна изглежда стр. А, отнесена към периода Караново III. Аномалията на рова в стр. А е с най-висок интензитет и хипотетично нарушава структури В, С и D. Следователно въз основа на данните от геомагнитното заснемане и сондажите може да се предположи, че комплексът кръгови ограждения функционира поне от времето на развитата фаза на раннеолитната култура Караново I (а вероятно и от преди това) до къснонеолитния период Караново III.

❖ **Пилъв кайнак**

Ровове са известни от още един обект в Тракия. Обектът се намира в местността Пилъв кайнак при с. Сърнево, община Раднево. Разположен е на първата надзаливна тераса на десния

бряг на р. Азмака. Предложено е датиране в ранния неолит на база диагностични материали, събрани от повърхността. При геомагнитно картиране са регистрирани три концентрични рова, ограждащи периферията на възвишението, с приблизителни диаметри 128, 100 и 96 м. В югоизточната част на ограденото от тях пространство личи по-малка окръжност – също ров, с диаметър около 30 м. Разстоянието между външния и междинния ров е 6 – 7 м, а между средния и вътрешния – съответно 3 – 4 м.

В западната/северозападна част на ограденото от третия (вътрешния) ров пространство се наблюдават няколко радиално разположени приблизително правоъгълни аномалии, успоредни на дъгата на рова. Те са интерпретирани като развалини на опожарени постройки (Обр. 5.2).

Данните от неструктивните проучвания на Пилъв кайнак не са използвани в сравнителния анализ и интерпретацията на раннеолитните ровове, тъй като датирането им не е проверено чрез археологически разкопки.

* * * * *

Типология на рововите ограждения

Във втората част на главата е представена типологията на рововите ограждения от изследвания ареал. Установени са четири основни типа, разграничени въз основа на три критерия: устройство на рова (непрекъснато или прекъснато трасе); цялостност или частичност на оградането; форма на ограденото пространство. Типове I – III представляват ровове с непрекъснато трасе, а тип IV – ровове с прекъснато трасе (Обр. 2).

- **Тип I. Ров с непрекъснато трасе, ограждащ изцяло пространство с кръгла или овална форма.** Рововете от този тип са съставени от едно общо вкопаване – непрекъснато трасе, ограждащи изцяло определена площ с кръгла или овална форма. В редки случаи планът е прекъснат на едно или две места от входни пространства с малка ширина (около 3,50 м). Характеристиките на трасето от двете страни на входа не се различават, т.е. това е същото трасе – използвано и запълнено по идентичен начин. Входните пространства, оформени чрез прекъсвания, не са задължителен елемент.

- **Подтип I.1a.** Ров с непрекъснато трасе, ограждащ изцяло пространство с кръгла форма. Този подтип е регистриран единствено в Казлача, в четири от петте структури: окръжности В, С, D и E. Структура E, проучена чрез тесен сондаж, се състои от четири концентрични рова. Оградената от рововете площ е от 7,8 – 7,9 дка до 22,6 дка. Третият ров (ров E3) вероятно е прекъснат от входно пространство.

- **Подтип I.1b.** Ров с непрекъснато трасе, ограждащ изцяло пространство с неправилна кръгла до овална форма. Този подтип е засвидетелстван в Ябълково 2. Трите вписани един в друг рова там ограждат пространство със слабо овална форма и площ 25 дка, 31 – 32 дка и 37 – 38 дка. Това е най-голямата оградена площ в изследвания ареал. Планът на вътрешния концентричен ров е прекъснат на две места от входни пространства.

- **Подтип I.2.** Ров с непрекъснато трасе, ограждащ изцяло пространство с издължена овална форма. Този подтип вероятно е представен в Ябълково 1, макар че цялостния план на рововете е трудно възстановим. Не е ясна връзката между участъците от рововете в източната и западна част на обекта. Не е ясно и дали рововете ограждат селището изцяло или само частично. При реконструкция с два или три затворени рова, оградената площ е между 9,4 и 11,8 дка.

- **Тип II. Ров с непрекъснато трасе, ограждащ от три страни пространство с кръгла или овална форма.** Рововете от този тип са съставени от едно общо вкопаване – непрекъснато трасе, ограждащи от три страни определена площ с кръгла или овална форма. Планът им е прекъснат от една страна в участък с различна дължина, където често са ограничени от река или други природни дадености и форми на терена. Отново в редки случаи е регистрирано тясно входно пространство през трасето (около 1,00 – 1,50 м).

- **Подтип II.1.** Ров с непрекъснато трасе, ограждащ от три страни пространство с кръгла форма. Този подтип не е регистриран в Тракия на този етап.

- **Подтип II.2.** Ров с непрекъснато трасе, ограждащ от три страни пространство с овална форма. Към този подтип спадат петте концентрични рова в Нова Надежда, ров 2 в Ашаъ Пънар и вероятно рововете в Ябълково 1. Петте рова в Нова Надежда опасват селището от три страни, а на изток са отворени към Дермен дере. Оградената от тях площ е от 1 – 1,2 дка до 4,7 – 5 дка. Ров 2 в Ашаъ Пънар, който вероятно огражда селището от три страни, е отворен на север към Хайдардере. Ограденото пространство е с овална форма и площ между 6,6 и 8 дка. За рововете в Ябълково 1 е възможна и друга реконструкция, освен предложената за подтип I.2. Възможно е рововете да са отворени на север към древното корито на р. Марица и съответно да попадат в този тип, с издължен овален план.

- **Тип III. Ров с непрекъснато трасе, ограничаващ пространството от една страна.** Рововете от този тип са съставени от едно общо вкопаване – непрекъснато трасе, ограничаващи определеното пространство само от една страна. Трасето на рововете оформя дъга/арка или приблизително права отсечка. Този тип се установява трудно. За категорично отнасяне на даден ров към него е необходимо проучване на значителна част от трасето. Когато са проучени на малка площ, участъците могат да се отнесат почти към всеки от другите типове, включително и към тези с прекъснати трасета. Не са регистрирани входни пространства. Изчисляването на оградената площ е невъзможно, тъй като цялостният им план е неясен.

- **Подтип III.1.** Ров с непрекъснато трасе, оформящ дъга/арка и ограничаващ пространството от една страна. Към този подтип спада първоначалното трасе на външния ров в Ябълково 2, чиято дъга впоследствие е инкорпорирана в концентричен ров. Възможно е и ров 6 в Нова Надежда да принадлежи към този подтип, но реконструкцията на плана му е затруднена от по-късни нарушения и от значителната дебелина на двата контролни профила, попадащи над трасето му.

○ **Подтип III.2.** Ров с непрекъснато трасе, оформящ приблизително права отсечка и ограничаващ пространството от една страна. С всички посочени условности за установяването на типа, към подтип III.2 може да се отнесе ров 3 в Ашаъ Пънар, разположен в югоизточната част на проучената площ.

• **Тип IV. Ров с прекъснато трасе, ограждащ частично или изцяло пространство с различна форма.** Рововете от този тип са съставени от отделни вкопавания с различна форма и размери – издължени и тесни или подобни на ями. Отделните вкопавания следват обща ориентация и оформят единно ограждение около определено пространство. Оформят дъга или арка, която обикновено огражда обекта само от една страна. Размерите на сегментите варират дори в рамките на една и съща структура. Вкопаванията на рова с прекъснато трасе са отдалечени на различни отстояния едно от друго или са изкопани непосредствено едно до друго, с вариации и в рамките на едно ограждение. Пластовете от запълнителите им са с различни характеристики, но са запълнени по приблизително сходен начин. Входни пространства не са установени, тъй като прекъсванията между всеки от отделните сегменти биха могли да са използвани за тази цел. За рововете от този тип се възприема названието „сегментирани ровове“. Изчисляването на оградената площ и за този тип е невъзможно, тъй като цялостният им план е неясен.

○ **Подтип IV.1a.** Ров с прекъснато трасе, съставен от издължени и тесни вкопавания, ограждащ частично пространството. Дължината на отделните сегменти варира значително дори и в рамките на едно ограждение. Ширината им е приблизително еднаква за конкретното ограждение. Подтип IV.1a е регистриран в Ашаъ Пънар – ров 1, който огражда южната периферия на селището. Към този подтип спадат още ров 1А, проучен на малка площ и нарушен от ров 1 в Ябълково 1, и третото най-късно трасе на вътрешния концентричен ров в Ябълково 2. Възможно е към този вариант да принадлежи и ров 6 в Нова Надежда, установен под доводното ниво на постройка и нарушен от двете страни от ровове 3 и 4, за който вече бе предложена и принадлежност към тип III.1.

○ **Подтип IV.1b.** Ров с прекъснато трасе, съставен от издължени и тесни вкопавания, ограждащ изцяло пространството. Досега в Югоизточна Европа и Западна Анатолия не са известни сегментирани ровове, които изцяло ограждат селищната площ – практика, широко разпространена в централно-, западноевропейския и особено британския неолит.

○ **Подтип IV.2.** Ров с прекъснато трасе, съставен от вкопавания с неправилна форма, ограждащ частично пространството. Рововете от този подтип са съставени от вкопавания с различна и/или неправилна форма, самостоятелно представляващи ями. Към подтип IV.2 се отнася сегментираният ров в Ябълково 2, разположен в южния край на обекта и нарушен от първото трасе на вътрешния концентричен ров. Ров, съставен от вкопавания с неправилна форма, е и ров 4 в Ашаъ Пънар, също ограждащ южната периферия на селището.

* * * * *

Елементи на раннонеолитните ровове в Тракия

В третата част на главата са описани основните елементи на рововете и характеристиките им на поддържане, запълване и етапи на използване. Анализът на обобщените данни показва редица сходства в устройството на рововете, в тяхната поддръжка и в процесите на запълването им.

- **Размери и оформяне на ровове.** Рововете в изследвания ареал изцяло или частично ограждат пространства с кръгла, слабо овална или издължено овална форма. Независимо от разграничените четири основни типа, през първоначалния им, най-ранен етап, огражденията представляват сравнително дълбоки вкопавания (между 2,00 и 4,00 м) с приблизително V-образно напречно сечение, прави или слабо полегати стени и тесни, равни до слабо заоблени дъна. Част от рововете са изкопани на отделни участъци с различна дължина, свързани един с друг и оформящи непрекъснато трасе (вътрешният концентричен ров в Ябълково 2). Това оформяне наподобява сегментираните ровове и особено ров 1 в Ашаъ Пънар, чиито издължени и тесни сегменти на места са разположени непосредствено един до друг, но остават несвързани помежду си. Може да се предположи, че при изкопаването, оформянето и поддържането на рововете с непрекъснати трасета и тези с прекъснати са използвани едни и същи или сходни методи.

- **Прекъсване и данни за вход.** Данните за входни пространства през рововете са оскъдни. В повечето случаи те представляват прекъсвания на трасетата със заоблени краища (двата входа през вътрешен ров в Ябълково 2) или са оформени чрез S-овидно извити срещуположни краища на рова (ров 2 в Ашаъ Пънар). Преминаването над междинния концентричен ров в Ябълково 2 вероятно се е осъществявало по дървен мост (открити са овъглени греди в запълнителя на рова). Може да се предположи, че входовете през рововете с непрекъснати трасета, са представлявали конструкции от дървени или въжени мостове. Допълнителни структури като каменна настилка или дървени съоръжения са установени само в Ябълково 2. Повечето или всички пространства между отделните сегменти на рововете с прекъснати трасета вероятно са осигурявали достъп до вътрешността на селището.

- **Допълнителни елементи в устройството на рововете.** Особеност на трите концентрични рова в Ябълково 2 са нишите, вкопани в стените им, както и множеството стъпала, отстъпи и площадки, оформени на различни нива. Една ниша е документирана във външната стена на вътрешния ров, две ниши във вътрешната стена на външния ров и вероятна ниша във външната стена на междинния ров. Имат приблизително еднакъв план, форма и размери. Вкопани са на около 0,50 – 0,70 м над дъното на рововете. Ширината на отвора им е 1,00 – 1,40 м, а височината около 0,70 м. В дълбочина постепенно се скосяват. Дължината или дълбочината им в стените е около 2,00 м. Дъната им са заравнени и върху тях са наредени камъни с приблизително еднакви малки и средни размери, обикновено струпани покрай стените.

Запълнителите им не се отличават от тези на рововете. Почти липсват съдове и дребни находки, т.е. запълването и материалите им не допринасят за изясняване на тяхното предназначение.

Характерни за същите три рова са и компактните каменни „паважи“, документираны по основните дъна и дъната на преустройства и почиствания. Изглежда камъните са нареждани директно по новоизкопаните дъна, във височина до три реда, а понякога са „набити“ и в стените. Възможно обяснение за поставянето им е практичност, с цел по-лесното поддържане на формата и устойчивостта на дъната.

Особеност на ровове 2 и 4 в Ашаъ Пънар е периодичното обмазване на стените им с жълта глина от стерилната основа. Обмазването вероятно също е имало укрепващ ефект.

- **Синхронни оградни структури.** Единственото ясно засвидетелствано синхронно оградно съоръжение, свързано с ров, е дървената стена, изградена успоредно на вътрешния ръб на ров 5 в Нова Надежда. Проучени са приблизително 40 дупки от дървени стълбове, по цялата дължина на рова. Вкопани са средно до 0,20 – 0,50 м встрани от трасето, непосредствено по ръба на стената на рова или рядко в горните ѝ полегати части. Имат кръгла до овална форма със среден диаметър 0,50 – 0,80 м, но някои достигат 1,40 м. Разстоянието между тях е от 0,10 – 0,50 м в централната част на дъгата, където са и най-гъсто разположени в два до три реда, до 1,00/1,50 м на запад и 2,00 – 6,00 м на изток. Възможно е палисадата да не е изградена едновременно с рова, а малко след това, но изваждането на стълбовете е станало преди акумулирането на последния или най-горен пласт от запълнителя на вкопаването, т.е. налице е едновременно изоставяне на двата елемента на оградната система. Данните за два до три реда дупки от стълбове говори за продължителното използване и преправяне на палисадата и съответно за вероятното ѝ изграждане в началото на съществуването на ров 5.

Две вкопавания по външната стена на ров 2 в Казлача вероятно също са дупки от дървени стълбове. Стената изглежда е изградена едновременно с или малко след изкопаването на рова. Запълването на дупките с горните два пласта от запълнителя на рова предполага, че дървените стълбове са премахнати малко преди края на използване на ограждението, когато вече е било запълнено почти изцяло или поне до нивото на вкопаване в стерилната основа.

Обща характеристика за всички ограждения е липсата на землени насипи от изкопаната от рововете пръст. Такива не са регистрирани непосредствено или близо до стените им, нито пък е документиран седимент, който да е разнесен и заравнен в околността. Профилите на рововете, поне в проучените им части, също не показват свличания на големи маси стерилен седимент, т.е. от евентуални прилежащи валове. Изглежда, концепцията за огражденията в региона (?) е включвала изкопаването на самостоятелен ров или в редки случаи – на ров и дървена стена.

- **Преустройства.** По-голямата част от изследваните ровове са подлагани на различни по мащаб „ремонтни дейности“, свързани с почиствания, локални преустройства или изкопаване на съвсем нови трасета. Наличието на голям брой документираны почиствания и преустройства обикновено свидетелства за продължителното функциониране на огражденията.

Оформянето на тези ровове остава почти без промяна в периода им на използване. Постепенно към края на функционирането им, преди да бъдат изоставени, трасетата им се променят към все по-плитки, широки и с U-образно напречно сечение.

Най-ясно разграничими са преустройствата, представляващи изкопаване на съвсем нови трасета – в непосредствена близост до или частично в очертанията на запълнения вече ров. Почти всички от документиранияте примери следват ориентацията на предходните (вътрешен концентричен ров в Ябълково 2; ров 4 в Нова Надежда; ровове 3 и 4 в Ябълково 1). Само в един случай – северната проучена дъга на външния ров (ров С1) в Ябълково 2, преустройството на рова променя неговия план. По-голямата част от преправките, дори да обхващат цялата дължина на рова, са документирани единствено в напречните контролни профили. Представяват почиствания в различна степен на запълнения ров, които не излизат от първоначалните му граници. Различават се само по характеристиките на запълнителя си и в повечето случаи оформянето на рова остава без промяна. По-малки и по-големи почиствания в рамките на основното трасе, от едно до няколко на брой, са засвидетелствани в почти всички от изследваните ровове.

В проучената площ на вътрешния концентричен ров в Ябълково 2 (ров А – А1) са установени три самостоятелни трасета (Обр. 4.2 долу). Двете по-ранни непрекъснати трасета са проследени в цялата проучена дължина на рова, а най-късното трето трасе – само в северната проучена дъга (ров А1). В по-голямата си част второто трасе е разположено вътрешно от по-ранното и го нарушава в различна степен. Третото трасе представлява сегментиран ров, регистриран само в северната дъга, и е най-ясно в план и профил на запад от прекъсването на рова (в сектори 10 – 11 от ров А1). Там дъното му е вкопано в стерилната основа между дъната на двете по-ранни трасета. На изток от входа ровът е вкопан основно в запълненото вече второ трасе, по-рядко в първото.

Сходна е ситуацията, документирана в ров 4 в Нова Надежда (стр. 54). Установени са три основни преустройства на рова, разграничени в три отделни непрекъснати трасета. Двете по-ранни (стр. 54.1 и 54.3) са нарушени от третото трасе (стр. 54.2). Имат самостоятелно оформени дъна, вкопани в стерилната основа (Обр. 4.2 горе). Хронологическата им позиция едно спрямо друго остава неизяснена, тъй като и двете са нарушени от по-късното трасе. Макар да липсват преки стратиграфски доказателства, логиката на цялостната секвенция на рововете в Нова Надежда подсказва, че вътрешното трасе е по-ранно от външното. Късното трасе (стр. 54.2) частично нарушава вътрешното (стр. 54.3) и почти изцяло унищожава горната половина на външното трасе (стр. 54.1). В сектори 1 – 2 късното трасе изцяло заляга върху по-ранно външно трасе.

В южната част на ров 3 и северната част на ров 4 в Ябълково 1 са документирани локални преустройства. Представяват „раздвоявания“ на трасетата в участъци с малка дължина. В

рамките на ров 2 в Нова Надежда също е регистрирано преустройство, нарушено от основното трасе на рова и запазено в участък от само 3 м.

В северната проучена дъга на външния ров (ров С1) в Ябълково 2 е документирано преустройство, променящо цялостния план на ограждението. Първоначалният ров има форма на дъга, отворена на юг към вътрешността на селището. Дължината му е около 55 м (сектори 9 – 15). Дъното е покрито с плътно наредени камъни. След частичното или цялостно запълване на трасето е извършено преустройство. По-голямата част от първоначалното трасе с камъни е почистена, с изключение на двата му края в южна посока. Дъгата в северната част на обекта е включена в състава на концентричен ров, изкопан симетрично и външно от междинния. Новият ров изцяло огражда селищното пространство (ров С – С1). Дъното му лежи над нивото с камъни на по-ранния ров.

- **Запълнител.** Въпреки специфичните характеристики на отделните пластове в запълнителите на повечето ровове, предимно тези с непрекъснати трасета, могат да се обособят три основни момента на запълване: естествено акумулирани наслаги по дъната, основен или същински запълнител и естествено дозапълване на вече плитките им горни части. Тези моменти почти никога не отразяват последователни етапи на запълване. Вследствие на многобройните почиствания и преустройства, запазените пластове представят епизоди от запълването през различните фази на функциониране на рововете.

С малки изключения, непосредствено по дъната на рововете е акумулиран пласт от естествени наслаги и свличания от стените и повърхността около вкопаванията. Естествените наслаги са резултат от различните атмосферни влияния, най-вече продължителни дъждове и ветрове. При много сухи периоди, от пресъхналите стени на рововете се рони седимент, който също образува тънки неравномерни наслаги по дъното. Запазената дебелина е между 0,10 – 0,40 и 0,50 – 0,80 м. В повечето от напречните профили на рововете личат частични или цялостни почиствания на наслагите, които в няколко случая преди изчистване са достигали до нивото на вкопаване в стерилната основа. Характеристиката на тези пластове зависи главно от съответната стерилна основа. Седиментът е предимно глинесто-песъчлив, светъл (жълтеникаво-бежов или сиво-кафеникав), примесен с въгленчета и прослойки от нападала и изтляла органична материя, бучки от стерилната основа, гравели и рядко разтрошени късчета изпечена мазилка. Като цяло, пластове над дъната са бедни на материали, което е и естествено следствие от начина им на формиране.

Основният или същински запълнител е разположен над описаните естествени наслаги по дъната на рововете или директно по дъното, в повечето случаи след извършване на почистване. Той обикновено е с най-голяма акумулирана дебелина на пластове. Състои се от един до три последователни пласта; в някои от тях са разграничени по няколко слоя. Най-малка е дебелината в Ябълково 1 – от 0,30 до 0,60 м. Средната дебелина в по-голямата част от рововете е между 1,00 и 1,60 м, а на няколко места достига и 2,00 – 2,20 м (третото трасе на ров 4 в Нова Надежда, ров

1 в Ашаъ Пънар, третото трасе на вътрешният и междинният концентричен ров в Ябълково 2). В повечето случаи същинският запълнител отразява една конкретна фаза от използването на рова. При запазени доказателства за повече почиствания, разграничени в напречните профили на рововете, могат да се обособят два основни запълнителя, принадлежащи на различни фази от функционирането на вкопаванията. Примери за повече от един запазен същински запълнител са третото, най-късно трасе на ров 4 в Нова Надежда, междинният и външният концентричен ров в Ябълково 2.

Седиментът на основния запълнител е сивкав, сиво-кафяв или кафеникав, по-светъл или по-тъмен, предимно с фина структура. Цветът, нюансите, структурата и дебелината на пластове варират, включително в границите на един и същи ров. В отделните пластове и между тях често се наблюдават тънки прослойки овъглена органична материя, стерилен пясък/глина, пепел, варовик или плътни нива разтрошена и разпрашена изпечена мазилка. Като правило, основното количество находки – керамични съдове, различни предмети, фаунистични останки – са съсредоточени именно в същинския запълнител.

Третият етап от запълването на рововете е свързан с естественото дозапълване на трасетата им, вече представляващи плитки вкопавания в терена. Това обикновено са един или два хоризонтални пласта, запълващи рова догоре, които понякога се проследяват и извън неговите очертания. В повечето случаи седиментът е тъмен – кафяв, сиво-кафяв или сивкав, със зърнеста структура, примесен с бучки и зрънца изпечена мазилка. Дебелината варира от 0,30 – 0,40 до 0,80 м. Материалите са в оскъдно количество, фрагментите от керамични съдове са с ерозирана повърхност. Върху тези пластове лежи по-късно формираният хумус или са документирани останки от следващи раннонеолитни фази и/или други периоди.

- **Фази на използване на рововете.** Продължителността на използване и отделните фази на функциониране на рововете могат да бъдат проследени по два основни начина – в пластове от запълнителя им и при наличието на изцяло нови изкопани участъци (трасета). Преустройствата, свързани с изкопаване на самостоятелни трасета, отразяват нова/следваща фаза в използването на рова, докато локалните преправки (появяващи също във вид на ново трасе, обикновено с малка дължина) принадлежат на определен етап, проследен на цялата площ на рова.

Изследваните ровове имат от една до четири фази на функциониране, които могат да отразяват както продължителни периоди от време, така и кратки епизоди на запълване. Фазите са представени от един или няколко последователни пласта от запълнителя. По една фаза е засвидетелствана или запазена при рововете в Ябълково 1, сегментирания ров в Ябълково 2 и ров 3 в Нова Надежда. Характеристиките на запълнителите на тези ровове предполагат сравнително кратко използване и бързо, вероятно еднократно запълване. Еднородният запълнител на ровове 3 и 4 в Ябълково 1, дори в рамките на двете им трасета (локални преустройства с малка дължина), говори за почти еднократно запълване.

За ров 1 в Нова Надежда и ров 2 в Казлача са разграничени два етапа на запълване, които обаче предполагат сравнително кратък период на съществуване. Сходна е ситуацията с ров 2 в Нова Надежда, където са запазени три отделни фази, включително и преустройство, но изглежда всяка от тях е свързана с кратък период на използване.

Продължително е функционирането на трите концентрични рова в Ябълково 2, ровове 4 и 5 в Нова Надежда, ровове 1, 2 и вероятно 4 в Ашаъ Пънар и ров 1 в Казлача. За всички тях могат да бъдат разграничени поне по три основни фази на функциониране. Резултатите от анализа на характеристиките на запълнителите на междинния и външния ров в Ябълково 2 и ров 5 в Нова Надежда предполагат, че за огражденията са полагани периодични и редовни грижи и трасетата им многократно са почиствани. Устройството им остава почти без промяна през цялото съществуване, като в края на използването им са набързо запълнени. Те са дълбоки, със стръмни стени, с приблизително V-образно напречно сечение и представляват трудни за преодоляване препятствия, което предполага и че поне в определен момент са функционирали като защитни съоръжения.

Вътрешният ров в Ябълково 2 и ров 4 в Нова Надежда имат сходен модел на функциониране и същевременно се отличават от останалите ровове както в изследвания ареал, така и в Източните Балкани и Северозападна Анатолия. И за двата рова са регистрирани три основни фази на функциониране, отразени в три самостоятелни трасета. Първото и второто трасе на вътрешния ров в Ябълково 2 са преминали през два и три етапа на използване, т.е. са съществували сравнително дълго. Двете по-ранни трасета на ров 4 в Нова Надежда пък са функционирали кратко и вероятно са запълнени бързо. Устройството на по-ранните трасета е приблизително еднакво в двата случая – сравнително дълбоки ровове с отвесни стени, тесни дъна и V-образен профил. Късните трасета обаче са оформени по различен начин. Третото трасе на вътрешния ров в Ябълково 2 представлява сегментиран ров с U-образно напречно сечение. Има два етапа на запълване, през втория от които са натрупвани последователни ивици деструкции от опожарени постройки. Късното трасе на ров 4 в Нова Надежда също е с U-образно напречно сечение. Във функционирането му са разграничени два до три етапа, всички свързани с и определени от депонирането на развалини на опожарени постройки. Важно е да отбележа, че отделните етапи не са продължителни, нито са хронологически разделени от дълги периоди от време. Те представляват подетапи на едно запълване, т.е. моментите на насипване на материал в трасето на рова и отразяват хронологически последователни действия, но в рамките на същия епизод. Това е процесът на насипване и донасипване на депозита в рова.

Късните трасета и на двата рова са свързани с конкретни и кратковременни дейности, извършени от общностите на Ябълково 2 и Нова Надежда, и се различават от първоначално изкопаните ограждения. Наличието на всички обособени етапи и подетапи говори за продължителното функциониране на двата рова, макар и кратковременно през определени фази. Продължителното им използване е засвидетелствано и от явната промяна в предназначението,

документирана в късните им трасета – изкопаването и функционирането им е обвързано с депонирането на останки от опожарени постройки, в резултат на ритуални или други дейности.

По-особено е функционирането на ровове 1, 2 и 4 в Ашаъ Пънар. Запълването на трите рова е сходно, чрез редуване на хетерогенни пластове с различни характеристики. Регистрирани са от три (ровове 2 и 4) до четири фази (ров 1) на функциониране. Трите рова са имали продължителен живот, макар и отделните им фази да са резултат от бързо и най-вероятно преднамерено натрупване, породено от конкретни поводи (ритуални практики).

ГЛАВА IV. Съдържание на запълнителя на рововете. Депозити, термични съоръжения и човешки скелетни останки

В състава на запълнителя на рововете, освен седиментните пластове, влизат още отделни късове, ивици и купчини изпечена мазилка, фаунистични и рядко растителни останки, керамични съдове, различни видове находки. В някои ровове са проучени човешки скелетни останки в анатомичен порядък или не, и/или отделни човешки кости. Термични съоръжения са депонирани в различни нива от запълнителя на някои ровове или са изградени върху запълнените им трасета.

Присъствието на различните материали в състава на запълнителя на рововете е резултат основно от два вида процеси – случайни или естествени и интенционални. Разграничаването по археологически път на действието, довело до появата на конкретните материали в рововете, често е непосилна задача, а интерпретацията е субективна. Диференцирането и противопоставянето на случайност и интенционалност, норма и изключение, рационалност и ритуалност в рамките на един обект, е възможно само когато налице е достатъчно голяма проучена площ и съответно доброто засвидетелстване на обичайните за населението практики.

Част от материалите са попаднали в рововете заедно с постепенно натрупалия се или нарочно натрупан седимент, но без наличието им да е умишлено търсено, т.е. те са случаен елемент в състава на запълнителя. Случайно попаднали например са материали, свлечени от повърхността покрай рововете вследствие на различни ерозионни процеси. При изкопаването на ров или преустройството му в границите на културен пласт и/или в по-ранно вкопаване/структура е възможно материали от нарушените структури да останат неизчистени в съответните нива от запълнителя.

Различни видове депозити представляват резултат от интенционално подбрано съдържание, поставено в рововете. Като „депозити“ за целите на това проучване дефинирам единични и групи находки или различни видове материали, чието присъствие в рововете е резултат на действия и практики с определен или повтарящ се модел на „организация“. Разграничавам два основни типа депозити. Първият е представен от т.нар. линейни депозити, представляващи ивици или струпвания с различно съдържание, разположени надлъжно на трасетата на рововете, обикновено на площ с голяма дължина или регистрирани по цялата им

проучена дължина. Терминът е заимстван от англоезичната литература – *linear deposits* или *linear spreads*, използван единствено при описанието на такива структури в запълнителя на ровове.

Като втори тип депозити определям цели, фрагментирани на място (предимно от тежестта на седимента, с който са затрупани) или преднамерено счупени съдове – поставени поединично или на групи; или големи запазени части от съдове – също самостоятелно депонирани или заедно с други съдове и/или предмети. В редки случаи като депозит могат да бъдат определени и единични находки, в зависимост от конкретния контекст, или предмет – преднамерено фрагментиран и понякога „разхвърлян“ из запълнителя на рова. Отнасянето на отделни предмети, дори групи, към този вид депозити е условно – не защото те са рядкост, а защото тяхното разграничаване и отделяне от останалата част на запълнителя е проблематично. Обикновено биват разпознати предмети със специфична форма и украса или съдове, които се отличават с орнаментацията си от общата маса керамичен материал.

При анализа на съдържанието на изследваните ровове ясно се разграничиха два типа – ровове с голямо съдържание на керамични съдове и находки и такива с ниско съдържание. Установи се, че първите ровове са и тези, функционирали по-продължително време, а бедните на материали – съответно имат сравнително кратък живот. Количеството находки обаче отразява и неравностойната база данни, тъй като повечето от рововете с голямо съдържание на материали всъщност са проучени и в по-голяма степен. Именно това са и рововете, в които освен концентрации на материали, са документирани и разпознати различни видове депозити.

❖ Керамични съдове

В тази част от главата са разгледани основните характеристики на керамичните ансамбли от запълнителите на изследваните ровове. Впоследствие информацията е използвана за изграждане на относителната хронология на рововете, представена в Глава VI.

Присъствието на голямата част от масовия керамичен материал и малките находки в рововете вероятно е резултат от ерозионни процеси. Други са попаднали заедно със седимент, който е акумулиран за кратко или по-дълго време, или при нарочното запълване на вече „ненужен“ ров. Голямо количество фрагменти от керамични съдове принадлежи и на линейните депозити. По правило, основното количество фрагменти от керамични съдове е съсредоточено в границите на т.нар. основен или същински запълнител. Изключение са няколко рова, при които в пласта над дъното са концентрирани цели, почти цели или големи запазени части от съдове, които обаче могат да се причислят към различни депозити.

Ровове с голямо съдържание на керамични съдове са вътрешният и междинният концентричен ров в Ябълково 2, ровове 1 и 4 в Нова Надежда. В междинната група попадат ров 5 в Нова Надежда, външният ров в Ябълково 2 и вероятно ровове 1 и 2 в Ашаъ Пънар. Бедни на материали са рововете в Ябълково 1 и ровове 2 и 3 в Нова Надежда. Информацията за рововете в Казлача и ровове 3 и 4 в Ашаъ Пънар е недостатъчна. Прави впечатление, че така направеното групиране на рововете съвпада с разграничените им фази на използване; т.е. продължително

съществуващите ровове съдържат голямо количество материал и съответно кратко функциониращите ровове са бедни на такъв. За рововете от първите две групи бяха установени определени закономерности при количественото и пространственото разпределение на керамичните съдове, както и на находките – в рамките на отделни фази от функционирането на даден ров, а и в сравнение с останалите ровове в обекта.

❖ Малки находки

Малките находки като отделен клас материали от съдържанието на рововете, не спомагат за изясняване на начините на използване на огражденията. Изключение са случаите, в които единични предмети са разпознати като част от депозити или са самостоятелно депонирани. Въпреки това е проследено пространственото и стратиграфско разпределение на различните групи малки находки в границите на отделните ровове.

- **Керамични находки.** Обикновено находките, изработени от глина са най-многочислени в състава на запълнителя. При няколко рова се наблюдават приблизително равни количества на керамичните предмети и тези от кост/рог/мида (междинният и второто трасе на вътрешния ров в Ябълково 2; ров 1 и третото трасе на ров 4 в Нова Надежда; вероятно и ров 1 в Ашаъ Пънар). Основното количество находки е разположено в пластове от същинския запълнител. Най-голямо количество от тази група находки е открито в запълнителите на второто трасе на вътрешния ров и междинния ров в Ябълково 2, вътрешното ранно и късното трасе на ров 4 и ров 6 в Нова Надежда.

Масичките са най-многобройните керамични находки. Няма цели екземпляри, намират се предимно крачета и по-рядко фрагменти от легенчета и первази. Вътрешният концентричен ров в Ябълково 2 се отличава с високото си съдържание на фрагменти, в сравнение с всички останали ровове. Над 50% от този вид находки произхожда от запълнителя на второто трасе, а повече от половината са концентрирани в западните сектори на южната му проучена дъга.

Дискове и гладилки, изработени от фрагменти на керамични съдове, са другите често срещани предмети, но основно в запълнителите на рововете в Нова Надежда. Около 50% от тези находки са открити в трите трасета на ров 4 от обекта.

Тежести за тъкачен стан обикновено са единични находки за цялата проучена дължина на рововете; в редки случаи са открити по два броя. Тежестите за рибарска мрежа са представени от два типа. Първите са изработени от фрагменти на керамични съдове, често със следи от привързване, известни единствено от рововете в Ябълково 2. Вторият тип, характерен за Нова Надежда, има дисковидна форма и напречно пробит отвор в централната или в горната (?) си част. Единствената цяла тежест е открита в основния запълнител на ров 1.

Керамичните накити от запълнителите на рововете са представени от гривни, мъниста и висулки. Гривни, с кръгло и овално напречно сечение, се срещат рядко в рововете в Ябълково и Нова Надежда. Няма нито един цял екземпляр. Проучвателите на Ашаъ Пънар споделят, че в

горните пластове от запълнителя на ров 2 са открити над 100 фрагмента от гривни и няколко керамични мъниста.

Подобно на предходната категория предмети, антропоморфната пластиката е представена сравнително рядко в запълнителите на рововете в Ябълково и Нова Надежда. Ров 2 в Ашаъ Пънар се отличава с голямо количество цели и фрагментирани антропоморфни фигури, предимно от горните пластове на запълнителя. В изследваните ровове са открити само три зооморфни фигурки; всички във второто трасе на вътрешния концентричен ров в Ябълково 2.

- **Находки от кост/рог/мида.** Това е следващата по численост група находки. Съдържат се в пластове над дъното или в същинските запълнители на рововете. Забелязват се концентрации в същите ровове, в които се съдържа и голямо количество керамични находки. Отличават се вътрешното ранно и особено най-късното трасе на ров 4 в Нова Надежда, където са открити около 50% от костените находки за изследваните ровове, концентрирани в западните сектори. Много и различни предмети са съсредоточени и в югоизточната проучена част на второто трасе на вътрешния ров в Ябълково 2, непосредствено преди прекъсването му. Различни предмети са концентрирани и в изцяло проучения сегмент на ров 1 в Ашаъ Пънар – значително повече в сравнение с рововете, проучени на по-голяма площ.

Подобно на общото количество костени предмети, 50% от шилата и иглите са от третото трасе на ров 4 в Нова Надежда. Повечето са част от линеен депозит в горната част на рова. Голяма част от шпатулите-длета е концентрирана във второто трасе на вътрешния ров в Ябълково 2, предимно в основния запълнител на южната му дъга. В междинния ров от обекта са открити три лъжици, две от които цели. От останалите ровове произхождат единични екземпляри. Копачки, изработени най-често от рога на елен, са открити във вътрешния и междинния ров в Ябълково 2.

Накитите от кост или мида са представени от гривни, мъниста и висулки. Мидените гривни са рядко срещани. Открити са общо три фрагмента (външен ров в Ябълково 2 и двете поранни трасета на ров 4 в Нова Надежда). Открити са три костени мъниста, всички различни типове, от ровове в Нова Надежда (ровове 1, 5 и вътрешното ранно трасе на ров 4).

- **Каменни находки.** В количествено отношение, каменните находки обикновено са по-слабо представени спрямо керамичните и костените. В няколко рова каменните предмети обаче са в по-голямо количество от костените, но по-малко в сравнение с керамичните (трето трасе на вътрешния ров и външния ров в Ябълково 2; ров 1 в Ябълково 1). Каменните и костените предмети са с приблизително равни количества в междинния ров в Ябълково 2. Най-богати на каменни находки са трите концентрични рова в Ябълково 2, следвани от късното и външното ранно трасе на ров 4 в Нова Надежда и ров 1 в Ябълково 1. Находките са разположени предимно в пластове от същинския запълнител и в най-горните пластове, по-рядко в тези над дъната на рововете. В повечето случаи каменните предмети са разпръснати из проучената дължина на рововете. Забелязват се концентрации в югоизточната част на междинния ров, в късното трасе

на вътрешния ров (част от линейни депозити) и в пластове от основния и горния запълнител на външния ров в Ябълково 2 (северна дъга).

Каменните тесли, брадви и по-рядко длета са сред най-разпространените видове оръдия. Често се открива само по една находка от вид. Концентричните ровове в Ябълково 2 съдържат от три до шест броя такива инструменти. Чукалките са следващи по численост. Междинният и външният ров в Ябълково 2 се отличават с количеството си на цели и фрагментирани екземпляри. В горната част на основния запълнител на външния ров в северната му дъга са документирани няколко струпания от големи камъни, между които хромели и хавани, към които принадлежат и повечето чукалки. В различни пластове от запълнителя на вътрешното ранно трасе и късното трасе на ров 4 и ров 6 в Нова Надежда са открити по едно каменно топче, вероятно тежести за прашка. Каменни мотики или копачки произхождат от ровове 1 и 2 в Ашаъ Пънар.

Открити са и единични предмети като глава на боздуган (трето трасе на вътрешния ров в Ябълково 2); висулка (външен концентричен ров в Ябълково 2); половин мраморен пръстен и каменна пота (междинен ров в Ябълково 2); няколко мраморни предмета (ров 2 в Ашаъ Пънар).

❖ **Линейни депозити**

Линейните депозити представят две основни групи, разграничени въз основа на преобладаващите материали в техния състав. Първият тип е съставен от развалини на опожарени постройки. Вторият тип е с разнородно съдържание: фрагменти от керамични съдове, камъни, животински кости и късове изпечена мазилка. Линейните депозити са документирани по цялата проучена площ на рововете или в участъци с голяма дължина. Разположени са в пластове от основния запълнител. Линейни депозити съставят част от запълнителя на вътрешния ров в Ябълково 2, ровове 1, 2 и 4 в Нова Надежда и вероятно на ровове 1 и 2 в Казлача.

Дебелината на депозитите е между 0,20 – 0,30 и 0,50 м, достигаща до 0,70 м при ров 1 и 0,80 – 0,90 м при третото трасе на ров 4 в Нова Надежда. Ширината им е между 0,30 – 0,50 и 1,00 – 2,00 м или заемат изцяло широчината на рова на съответната дълбочина. Разположени са в средата на трасето или изместени встрани към някоя от стените му. Местоположението им варира в рамките на един депозит.

При първото трасе на вътрешния ров в Ябълково 2, ров 1 в Нова Надежда и ровове 1 и 2 в Казлача линейните депозити са съставени от едно ниво. Депозитите във второто и трето трасе на вътрешния ров в Ябълково 2, ров 2 и третото трасе на ров 4 в Нова Надежда представят от две до три последователни нива, разделени от пластове или прослойки седимент.

Сред линейните депозити се отличава запълнителят на третото трасе на ров 4 в Нова Надежда (Обр. 6.2). Съставен е от две до три запазени нива изключително компактен депозит от развалини на опожарени постройки (големи късове мазилка от стени и носещи конструкции, стационарни хранилища, легла на хромелни камъни, едри фрагменти от хромели и хавани, отделни камъни). Първото и второто ниво са проследени на цялата проучена дължина на рова, а горното ниво – на около 15 м в източната му част. С първото ниво се свързва депозит от две

гърнета (стр. 54.2.2), поставени едно в друго. Целият депозит от сектор 1 наподобява плътна „купчина“. Долното ниво е по-компактно, с дебелина 0,80 – 1,00 м. В разрез има U-образна форма и заема изцяло очертанията на рова. Горното ниво се разграничава трудно от долното, чрез тънка прослойка запълнител с разтрошени късчета изпечена мазилка. Заема цялата ширина на трасето на тази дълбочина. Целият депозит е с наклон от вътрешната към външната стена, което предполага посоката му на депониране. В този сектор, сред развалините на постройки се намира и голямо количество овъглено зърно и фрагменти от хранилищните съдове, в които е съхранявано.

Линейните депозити могат да са резултат от естествени процеси и интенционални действия. Често представляват ивици, съставени от разнородни видове материали, което напомня концепцията на т.нар. „буница“. Съдържанието им обаче би могло да е резултат от нарочно селектиране или пък определено пространство да е „почистено“ от вече натрупал се „отпадъчен“ материал. Част от линейните депозити или „купчини“, съставени от развалини на опожарени постройки, категорично изглеждат интенционално депонирани. Т.нар. „погребване“ на изгорели останки от къщи в ровове и ями е явление, широко разпространено и дискутирано в югоизточноевропейската археология. Независимо от причините довели до депонирането на деструкции от постройките, действието е нарочно и натоварено с идеята да свърже света на живите с този на мъртвите. Възможно е част от инвентара на депонираните постройки да е случаен и нецеленасочен участник в акта на депониране, но от друга страна – възможността за съзнателното му оставяне и/или подбиране не бива да се пренебрегва.

❖ **Депозити от керамични съдове**

Наличието на цели, почти непострадали от акумулирания върху тях запълнител и фрагментирани на място съдове – вероятно в повечето случаи от тежестта на седимента (а вероятно и вследствие на нарочни действия), е достатъчен аргумент, за да приема, че са поставени съзнателно на конкретните места. Вероятно и пласта от запълнителя, който ги покрива, също е натрупан с цел. Преднамерено счупени съдове, фрагментите от които са положени на едно място или „разхвърляни“ в определен участък от дължината на рова, също следва да се схващат като резултат от интенционални действия. Дали съдовете са поставени цели или счупени нарочно и след това депонирани като част от ритуални практики, пиршества, тържества и чествания, остава недоказуемо. Този вид депозити, подобно на линейните, са присъщи предимно за рововете с голямо съдържание на материали.

- **Депозити от единични керамични съдове.** Депозитите са разположени на дъната или в основния запълнител на рововете. Съдовете са положени в легнало положение или с дъната нагоре. Не се забелязва типологическо предпочитание; представени са различни форми.

По-особен е депозитът от третото трасе на ров 4 в Нова Надежда. Непосредствено до външната стена на рова, до 0,20 – 0,30 м по-дълбоко от най-долното ниво на линейния депозит от развалини на опожарени постройки, са депонирани два керамични съда. Това са и

единствените изцяло запазени съдове от рововете в обекта. Върху специално изградено „легло“ от късове изпечена мазилка и фрагменти от стационарно съоръжение е положено легнало гърне. Устието му е ориентирано на изток – към Дермен дере. Идентично гърне с по-малки размери е поставено вътре в голямото. На около 0,70 м над този депозит е погребан мъж, положен върху и затрупан от късове мазилка. Главата му сочи на изток, също като устието на голямото гърне. Гробът е разположен в горната част на второто компактно ниво линеен депозит от деструкции. Депозитът от „гърне в гърне“ е неделима част от линейния депозит над дъното на рова.

- **Депозити от групи керамични съдове.** С изключение на долния пласт от запълнителя на ров 1 в Нова Надежда, тази група депозити са характерни за основните запълнители на трите концентрични рова в Ябълково 2. Представяват група от два до пет съда, рядко в комбинация с различни предмети, разположени близо един до друг. В един случай, три тесли са разпознати като депозит, вероятно в комбинация с гърне (горна част от запълнителя на междинният ров в Ябълково 2, южна дъга). Избраните съдове са предимно гърнета и по-рядко купи, лалевидни съдове или съдове със сферично тяло и цилиндрична шия.

Във второто трасе на вътрешния ров в Ябълково 2 са документирани няколко групи съдове (в северната дъга). Депозитите са разположени в долната част на основния запълнител. Концентрацията им вероятно се свързва с входа на рова, разположени от двете му страни.

- **Депозити от керамични съдове, оформящи нива по дължината на рововете.** Тази група депозити са разграничени в пластове непосредствено по дъната или малко над тях на три от изследваните ровове. Разпознаването на депозити, оформящи нива на голяма дължина е възможно при голяма разкопана площ и съответно при попадането на този депозит в рамките на проучваното пространство. Същото важи и за линейните депозити.

- **Второ трасе на вътрешния концентричен ров в Ябълково 2.** В пласта над дъното на трасето е документирано ниво от цели и почти цели керамични съдове. Разположени са непосредствено над и между камъните по дъното в южната проучена дъга (ров А) и на до около 0,20 – 0,60 м над дъното на трасето в северната му проучена дъга (ров А1). Депозитът се състои от общо шестнадесет съда, единадесет от които от южната проучена дъга. Половината са цели или изцяло възстановени, след фрагментиране на място или преднамерено счупване. Останалите са запазени наполовина или повече. Не се забелязва закономерност във формата на избраните за депониране съдове, нито в начина им на поставяне.

- **Междинен концентричен ров в Ябълково 2.** Този ров се отличава с концентрацията на цели и почти цели съдове, съсредоточени в северната му проучена дъга (ров В1). Нивото депозит се състои от общо 26 съда, 18 от които цели – открити цели или фрагментирани на място, а 15 от тях произхождат от северната дъга. Депозитът е разположен над и между плътното ниво камъни, покриващи дъното на рова или на до 0,10 – 0,60 м над него. Съдовете в южната дъга са разположени в две зони, на ок. 25 м разстояние. Съдовете от северната дъга оформят групи от по два до седем, в няколко зони на рова (сектори 1 – 2 – 3, 6 – 7, 8, 9А,

10), разположени на близки разстояния или един до друг. Лишен от цели съдове остава участък с дължина от 30 – 35 м в централната източна част на дъгата, както и западният ѝ проучен край. Нивото е съставено от петнадесет цели, четири повече от половината запазени и два цели профила на съдове. Към депозита принадлежат и костена лъжица, фрагментирано рогово сечиво и каменна тесла. Възможно е да има и други предмети, но такива не са разпознати по време на проучването. Преобладават съдовете със сферично тяло и висока цилиндрична или обърнато конична шия, върху равно дъно или понякога върху столче и големи лалевидни съдове; повечето са в тъмни цветове (Обр. 6.1).

- **Вътрешно ранно трасе на ров 4 в Нова Надежда.** Депозитът в този ров оформя ниво, разположено непосредствено на дъното или до 0,50 м над него. Документира се почти по цялата му проучена дължина, с повече от десет съда. Съдовете не образуват плътно струпване по цялата площ. Разграничават се отделни концентрации с по няколко близко разположени съда или единично стоящи такива. Няма нито един цял съд – повечето са големи части с възможност за възстановяване на формата, наполовина запазени, горни или долни половини, или цели профили. Повечето са със сравнително добре запазена повърхност и тъмни цветове, без следи от престой на открито. В сектор 4 това ниво е затрупано от свлечен пясък от стените на рова. Може да се предположи преднамерено депониране на фрагментираните съдове на и над дъното на рова в момент, непосредствено предхождащ натрупването на запълнителя в горната част на трасето. Подобно на нивото със съдове от долния пласт на междинния ров в Ябълково 2 и тук преобладават съдове със сферично тяло и висока цилиндрична шия, предимно върху равно дъно, в тъмни цветове.

❖ **Останки от термични съоръжения**

Фрагменти от замазка и подложка на термични съоръжения или части от стените/первазите им се срещат често в състава на запълнителя на рововете. Обикновено това са единични фрагменти, но понякога концентрации от такива образуват струпания или участват в линейните депозити. В няколко от изследваните ровове обаче са запазени големи части или цели основи на термични съоръжения. Част от тях са изградени *in situ* върху вече частично или напълно запълнените ровове.

В горните пластове от запълнителя на първото трасе на вътрешния ров в Ябълково 2 е документирана основата на термично съоръжение. Покрито е от запълнителя на второто трасе на рова, т.е. датира от времето между функциониране на първото и второто трасе. Не е ясно с какво е свързано използването на съоръжението, тъй като от това ниво няма или поне не са запазени постройки. Обитаване обаче е документирано с множеството вкопавания в ограденото от рова пространство.

Над три от почти изцяло запълнените сегменти на ров 1 и в централната част от проучената площ на ров 2 в Ашаъ Пънар са изградени термични съоръжения. Възможно е

съоръженията да принадлежат на пласт АП6 и да са синхронни с редицата опожарени постройки, разположени по вътрешния ръб на ров 2.

Големи запазени части от основите на три термични съоръжения са документирани на различни нива от запълнителя на второто трасе на вътрешния ров в Ябълково 2, в южната му проучена дъга. Съоръженията не са изградени на място, въпреки че част от деструкциите им изглеждат в „порядък“. Останките са попаднали в рова заедно с материалите от депозит от съдове и ниво с камъни по дъното на рова, линеен депозит и в третия случай вероятно са се свлекли по външната стена на рова.

❖ Човешки скелетни останки

В различни нива от запълнителя на пет от изследваните ровове са документирани човешки скелетни останки (в анатомичен порядък или не) или отделни човешки кости. Повечето от тях представляват първични и вторични гробове.

- **Ябълково 2.** В горната част на трите концентрични рова в северната проучена дъга на обекта са документирани три първични гроба, по един във всеки ров. На различни нива от запълнителите им са открити и отделни човешки кости – три броя във вътрешния ров и по един съответно в междинния и външния.

- **Нова Надежда.** С плътния линеен депозит от развалини на опожарени постройки в горната половина на третото трасе на ров 4 и края на функционирането му се асоциират два гроба (първичен и вторичен). Скоро след запълване и маркиране отгоре на трасето, в нивото с деструкции или непосредствено вътрешно от рова са вкопани други 16 гроба. Повечето достигат компактните мазилки или ги пресичат с до 0,20 – 0,60 м. Два гроба с ясно разграничени гробни ями са вкопани на по-голяма дълбочина, директно встрани от рова, нарушаващи запълнителя и вътрешната стена на вътрешното ранно трасе. Гробовете са на разстояние от 0,50 – 1,00 м до максимално 5,00 м един от друг. Времето на погребване на индивидите в и покрай рова вероятно следва веднага или сравнително скоро след запълването му. Гробовете са съобразени с очертанията му и нарушават по-ранните трасета. Връзката именно с този ров е търсена нарочно и трябва да се разглежда като последен етап от използването му.

От гробовете са идентифицирани останки от общо 24 индивиди. Три структури съдържат по двама индивиди, а една – трима. Девет от индивидите са деца и подрастващи, а петнадесет са възрастни. Определянето на пола е възможно за тринадесет възрастни – седем мъже и вероятно още един, две жени и вероятно други две. Починалите са полагани в свита поза, предимно наляво с глава на изток/североизток или запад/югозапад, ориентирани надлъжно на трасето на рова, т.е. приблизително с посока изток – запад. Гробни ями са регистрирани само при четири гроба. Разграничени са първични гробове, нарушени гробове и гробове с неартикулирани човешки останки.

- **Ашаъ Пънар.** В ров 2 от обекта са документирани единствено отделни човешки кости. Фрагменти от черепи и дълги кости от различни индивиди са открити разпръснати на

различни места в запълнителя от последната запазена фаза на използване на рова – т.е. в основния запълнител. Костите вероятно са със значение на депозити. Това отговаря и на предназначението на рова, който според проучвателите е свързан с извършването на ритуални практики.

* * * * *

Често гробовете в ровове биват разделяни на две групи – обичайни/нормални и девиантни/необичайни/различни. „Нормални“ гробове са тези, при които човешките останки са положени по конвенционален или повтарящ се начин и поза (според характерното за периода и региона). При „необичайните“ гробове телата и части от телата на мъртвите са депонирани в най-различни и безразборни състояния и пози, които рядко се повтарят. Разпознати са първични и вторични гробове и/или разпръснати човешки кости. Начините на манипулиране на човешките скелетни останки и депонирането им в рововете, обаче, може да са следствие на дейности, различни от погребалните: случайни събития; инциденти; единични кости, попаднали заедно с акумулиране на запълнителя. Възможна причина са: насилствени конфликти; ритуални убийства; жертвоприношения; наказания, включващи екзекуция и/или посмъртно разчленяване; различни замърсявания и зарази (от липса на чистота и епидемии до други видове социални и символични опасности). Тук трябва да се добави и съществуването на други идеи и практики, възприемащи човешките тела и части от тях като предмети. Следователно, човешките останки могат да бъдат подарявани, разменяни като стока, или използвани за обредни цели и по този начин депонирани в рововете в качеството си на ценен предмет.

ГЛАВА V. Планиране, изкопаване и поддръжка на рововете

В тази част е предложена операционна верига, проследяваща процесите на създаване на огражденията. Основните сведения за поднесената реконструкция идват от изследванията на етноархеологията и експерименталната археология.

❖ Планиране на рововете и подготовка на терена

Раннонеолитните ровове в басейна на Марица са изкопани по предварителен план в съответствие с конкретното селищно устройство. Планиграфията на обектите показва, че е в сила и обратното – самите селищни структури са съобразени с огражденията. Планирането на подобни големи строителни проекти не се свежда единствено до избора на подходящо местоположение. В процеса се включват редица дейности, предшестващи изкопните работи, като подготовка на терена (почистване; премахване на растителност; нивелиране или подравняване на участъци с останки от по-ранно обитаване), маркиране на трасето и изработка на необходимите инструменти. Съществува и друг много важен фактор – планираната работа трябва да обхваща точно фиксиран времеви отрязък, съобразен с метеорологичните условия. Период от два до три месеца е достатъчен за цялостното изкопаване на дълбок ров, ограждащ голяма територия, при положение, че за целта са привлечени между 50 и 100 работници. Безспорно такава заетост

следва да бъде предварително планирана и в по-широк социален контекст и при нужда в работата да се включи и население от съседните (?) селища.

❖ **Инструменти**

Разпознати са и са предложени част от инструментите, използвани в изкопаването и поддържането на рововете. За строителните работи са необходими три основни типа инструменти: за копане, за събиране на изкопания материал и за отстраняването му от рова. Преки доказателства за това са находките, намерени по дъната или в запълнителя на рововете. Повечето от известните примери произхождат от Централна и Западна Европа, както и от Великобритания – копачки или кирки от рог предимно на елен. Предложено е използването на каменни кирки/копачки, също намерени на дъната на ограждения в Германия. Две рогови копачки произхождат от междинния концентричен ров в Ябълково 2. Три каменни сечива от Ашаъ Пънар са определени от проучвателите като копачки или мотики, използвани в изкопаването на рововете (ров 1 и 2). Доколкото ми е известно от публикуваната информация, това са всички разпознати инструменти, свързани с процеса на изкопаване на рововете в Тракия и съседните региони през ранния неолит.

За изкопаването на ровове без съмнение са използвани и дървени инструменти. Поради характеристиките на материала и природните условия, запазването на предмети от дърво е рядкост. Една находка, до този момент без аналог, предоставя информация за вида на дървените оръдия, предназначени за копане. На дъното на кладенеца Еркеленц-Кюкховен в Германия са открити седем дървени инструмента: две прави лопати, четири съставни мотики и една кирка. В кладенеца е намерен един фрагмент, а в близост още 20 броя, от контейнери за изнасяне на изкопания седимент. Изработени са от липова кора, а долните ъгли са подсилени и обвити с липово лико. Със съвременни реплики на тези инструменти са проведени два експеримента по изкопаване на ровове в Белгия и Австрия.

❖ **Изкопаване**

Разпознати са и определени, макар и малобройни елементи, свидетелстващи за устройството и начините на изкопаване на рововете (отпечатъци от инструменти; стъпала и платформи; изкопаване на отделни участъци, впоследствие свързани в непрекъснато трасе). Сведения за конструктивни особености, предоставящи търсената информация, са налични от Ябълково 2, Нова Надежда и Ашаъ Пънар. Двете по-ранни трасета на вътрешния концентричен ров в Ябълково 2 са оформени от участъци с различна дължина (между 9 и 40 – 45 м), вкопани с до 0,50 – 0,70 м по-дълбоко от останалата част на дъната, свързани в непрекъснати ровове. По двете стени на същия ров, както и на ровове 2 и 4 в Ашаъ Пънар, са регистрирани различни отстъпи, стъпала и платформи, които вероятно са резултат от стъпаловидното изкопаване в дълбочина на огражденията. На отделни участъци изглежда е бил изкопан и ров 3 в Нова Надежда. На нивото на дъното му са регистрирани участъци с до 0,20 – 0,40 м по-голяма дълбочина в сравнение с останалата част на рова.

Към процеса на изкопаване и извозване на изкопания седимент, трябва да се разглежда и липсата на землени насипи, непосредствено покрай рововете. При нито един ров от изследвания ареал, а и за съседните региони през ранния неолит, не е документирано наличието на вал от натрупания изкопан седимент. Това решение е може би нерационално от съвременна гледна точка, свързано с изнасянето (?) на голям обем изкопан седимент далеч от рововете, единствено с помощта на контейнери/кошници/чанти. Част от изкопаната маса вероятно е използвана от населението като строителен материал за изграждането на съоръжения и постройки, но повечето пръст е оставала излишна. Липсата на землени насипи покрай рововете потвърждава следването на предварителна концепция в изграждане на огражденията, както и съществуването на организация на работния процес.

❖ **Организация на работата. Труд и време, вложени в изкопаването на рововете**

Изчислен е приблизителният обем на изкопания седимент за всеки един от рововете в басейна на Марица. Пресметнато е и приблизителното време и брой хора, необходими за изкопаването на съответните ровове. В пресмятането на необходимото време за изкопаване не са взети предвид следните дейности: почивки на работниците и тяхното изхранване; изготвяне и поддръжка на инструментите; подготовка на терена, премахване на растителност и евентуално подравняване; маркиране на трасето и входовете; изграждане на палисада (ров 5 в Нова Надежда; ров 2 в Казлача); метеорологичните условия; празненства и церемонии; непредвидени ситуации, налагащи цялостното спиране на проекта. Изчисленията представят непрекъснат и идеализиран процес, който отразява единствено първоначалното (?) изкопаване на конкретния ров, с всички посочени условности, без допълнително вложения труд по неговите почиствания и преустройства (Обр. 7).

Обемът на изкопания седимент, а вероятно и продължителността на работния ден, е определен от геоложките характеристики на терена, в който биват вкопавани рововете. При наличие на по-мека, глинеста или ронлива и песъчлива стерилна основа, при вкопаване в рамките на културни напластявания или в границите на по-ранни структури и вкопавания, то работната ефективност следва да е по-висока. Обратното, когато избраният терен представлява по-здрава материкова скала, работният процес е по-трудоемък и следователно отнема повече време. Използваните оръдия за изкопаването на огражденията, както и организацията на процеса, също са от значение за по-голямата производителност на труда. В случай, че завършването е трябвало да стане в кратки срокове, то броят на работещите е бил увеличаван. Демографски изследвания за раннонеолитните обекти в Тракия още не са правени, включително за Ашаъ Пънар, Нова Надежда и Ябълково. С цел изчисляване на времето за изкопаване на рововете от разглеждания ареал, задавам среден брой от 30 души, ангажирани в работния процес. Работниците са разделени на десет групи по трима. В групата има по един копач, който отстранява съответно по един или два кубика седимент на ден (изчисленията са базирани на резултатите от експерименталната

археология, при които с праисторически инструменти е достигната производителност от 1 м³ до 1,8 – 2 м³ на ден от един човек).

С всички условности на направените изчисления е установено, че по-малките и плитките ровове могат да се изкопаят за един – два месеца от 30 работници, докато тези с по-голяма дължина и дълбочина – за период между три и седем – осем месеца от същия брой хора. Тъй като подходящите метеорологични условия за такъв вид работа по нашите географски ширини се свеждат до три или максимум четири месеца в годината, броят на работниците трябва да е бил по-голям. Нелогично от съвременна гледна точка изглежда изкопаването на ров да е ставало за повече от един сезон, т.е. повече от три – четири месеца, тъй като това би отнело много повече усилия по поддръжката на вече изкопаните участъци. Рововете са изградени с предварителна цел и по план, което предполага и завършването им в рамките на конкретния сезон. За изпълнението на подобни големи ровове е било необходимо въвличането на значителна част от населението, а вероятно и на хора от съседните селища.

Може да се предположи, че работоспособното население е участвало в обществени строителни дейности или други практики, поне за три месеца в годината, с изключение на времето за сеитба и жътва. По този начин, изкопаването на ровове, изграждането на различни съоръжения или строителството на къщи, вероятно са били необходимото ежегодно обществено занимание, целящо да формира и заздрави колективната идентичност на общността.

❖ **Поддръжка, почистване и преустройство на рововете**

Спрямо данните от рововете в Тракия смятам, че трасетата им са били почиствани от свличания и акумулирано съдържание поне веднъж годишно (в зависимост от метеорологичните условия), с цел функционалното използване на вкопаванията. Ежегодната поддръжка е била необходима дейност, ако предназначението им е било свързано с функциониране в „отворено“ състояние. Отвореното състояние би следвало да се предположи като изискване за рововете с отводнителни и отбранителни функции, а вероятно и за тези, които маркират територията на селищата. В повечето случаи, тези ровове са изкопани, с цел продължително използване, което налага и периодичното им почистване и при нужда извършването на преустройства.

Решението за създаване на рововете, както и вложените енергия и време в изкопаването и поддръжката им, са основен аргумент за съществуването на добре организиран колективен труд през ранния неолит в Тракия.

ГЛАВА VI. Абсолютна и относителна хронология на рововете в Тракия

Абсолютната хронология на рововете стъпва върху радиовъглеродни дати от запълнителите им, комбинирани с останалите дати от различни структури в петте обекта. В допълнение, те са сравнени с известното ни за раннонеолитните пластове на обектите в региона, най-вече от източната част на Горнотракийската низина, гръцката и турска част на Тракия.

Достоверността на радиовъглеродните дати от запълнителите на рововете обаче е с условен характер. При датирането на проби от ровове трябва да се направи уговорката, че запълнителите им са формирани в резултат на различни процеси, съществуват вторични интервенции и е възможно смесване на данните. По този начин, материали с по-млада възраст е възможно да попаднат в долните пластове на запълнителя и обратното. Това определя и несигурната стратиграфска позиция на избраните за изследване материали. Анализиранияте проби произхождат от долните пластове на запълнителя възможно най-близо до дъната, с цел да се анулират тези негативи, а и да се получи представа за началния етап от използване на огражденията.

Относителната хронология на рововете е базирана на характеристиката на керамичните им комплекси, отново сравнени с информацията от съседните обекти и корелирани спрямо абсолютните дати. Целите и фрагментите от керамични съдове, идентично на изследваните за абсолютно датирани материали, представляват не особено достоверен източник от гледна точка на стратиграфската си позиция. Това предопределя и условния характер на получените резултати в тази част на дисертационния труд.

Според радиовъглеродните дати от запълнителите на изследваните ограждения и характеристиките на керамичните им комплекси стана ясно, че рововете съществуват още от най-ранните известни етапи на ранния неолит в източните части на Тракия, приблизително във времето 6000 – 5900/5850 г. пр. Хр. За най-ранни следва да се приемат ровове 6 и 1 в Нова Надежда, ров 1А и вероятно ровове 1 и 4/5/6 в Ябълково 1. Възможно е към тази група да принадлежи и ров 3 в Ашаъ Пънар, от чийто запълнител няма получени радиовъглеродни дати. В края на този времеви интервал изглежда са функционирали ровове 2 и 3 в Нова Надежда, вероятно рововете от ограждение Е в Казлача и ровове 3 и 4/5/6 в Ябълково 1. Най-вероятно в тази група попада и сегментираният ров в Ябълково 2 и ров 1 в Ашаъ Пънар.

В керамичните ансамбли на тази група ровове преобладават съдове със светла повърхност – условно в нюансите на бежово и светлокафяво до кафяво, за сметка на тези с тъмна повърхност. Формите са заоблени, предимно паници и купи, лалевидни, гърнета, рядко съдове със сферично тяло и цилиндрична/конишна шия. Разграничават се няколко под-групи, определени от наличието и съответно количеството на съдове с червена повърхност и рисувана украса. Единствено в сегментирания ров в Ябълково 2 не са засвидетелствани рисувани съдове, а тези с червен цвят са малко на брой. В ровове 1 и 2 в Нова Надежда¹ и ровове 1А и 3 в Ябълково 1 количествата на фрагменти от съдове с тъмна и червена повърхност са приблизително равни, с лек превес на червените, а украсата от бяла рисунка е по-рядка. Вероятно в тази под-група трябва да се причислят и ровове 4 – 6 в Ябълково 1, но запълнителите в проучената им дължина са изключително бедни на материали. При ровове 3 и 6 в Нова Надежда процентното съдържание

¹ За ровове 1 и 2 в Нова Надежда трябва да се направи уговорката, че тъмната повърхност на съдовете е представена в кафява до сиво-кафявата гама и по изключение се откриват фрагменти с черен цвят.

на съдове с червена основа е по-голямо, често украсени с бяла рисунка. Последната разновидност на тази група представя и червени съдове, украсени с бяла, тъмна и полихромна рисунка, документирани в ров 1 от Ябълково 1.

Повечето от разгледаните ровове са изкопани, използвани и запълнени в периода 5800/5750 – 5700/5650 г. пр. Хр. Това са ровове 4 и 5 в Нова Надежда, концентричните ровове в Ябълково 2 и ровове 2 и 4 в Ашаъ Пънар. Гробовете, вкопани в и покрай запълненото късно трасе на ров 4 в Нова Надежда и гроб 4 от междинния концентричен ров в Ябълково 2 показват и най-късните раннеолитни дати от обектите, със стойности до 5600/5550 г. пр. Хр.

Рововете от втората хронологическа група са най-продължително използваните сред изследваните ограждения и същевременно, това са и почти всички от определените за ровове с високо съдържание на материали. В трасетата им са установени многократни почиствания и цялостни преустройства, свидетелстващи за старателното им поддържане. Възможно обяснение за това, макар и твърде спекулативно, е постепенното развитие на концепциите за използване на рововете и съответно достигането им във вече „завършен“ вид по това време. От друга страна, трябва да се отбележи, че това са и едни от най-добре запазените ровове или трасетата им са нарушени в по-малка степен от по-късното обитаване на обектите. Каквато и да е причината, фактите показват, че в запълнителите именно на тези ровове са концентрирани голямо количество материали, извършвани са различни депозити, трасетата им са поддържани и ремонтирани.

В керамичните ансамбли на хронологически по-късната група ровове преобладават съдовете с тъмна повърхност, предимно в тоновете на сиво, тъмносиво, тъмнокафяво и черно. Тъмните съдове често са украсени с различни видове канелюри, набождания, врязвания, пластични „бутони“, рядко и шахмат. Разграничават се две под-групи, въз основа на цвета рисувана украса. При първият вариант съдовете са украсени само с бяла рисунка върху червена основа: ров 1 в Ашаъ Пънар, трите трасета на ров 4 и ров 5 в Нова Надежда. Във външното ранно трасе на ров 4 в Нова Надежда е открит и един бялорисуван фрагмент върху черна основа. В ров 5 от същия обект фрагментите с червена повърхност са значително по-малко на брой, съответно и тези, украсени с рисунка. Вторият вариант включва и съдове с тъмна и полихромна рисунка върху червена основа: трите концентрични рова в Ябълково 2 (с изключение на първото трасе на вътрешния ров), ров 2 и вероятно и 4 в Ашаъ Пънар. В ров 2 в Ашаъ Пънар фрагментите с черна рисунка са малко на брой, а тези с полихромна принадлежат на един до голяма степен възстановен лалевиден съд от депозит, заедно с още няколко фрагмента от друг/други съдове. Според проучвателите, полихромният съд (съдове?) не е местно производство и вероятно е импорт от българската част на Тракия. Имайки предвид сходствата със съдовете от Ябълково 1 и особено Ябълково 2, тази хипотеза е напълно допустима.

Освен типичните за ранния неолит заоблени съдове, в тази група е документирана концентрация на тъмни лалевидни съдове и тъмни съдове със сферично или сплеснато-сферично

тяло и цилиндрична/конична шия, особено отчетливо в междинния ров от Ябълково 2 и вътрешното ранно трасе на ров 4 в Нова Надежда. В рововете в Ябълково 2 се наблюдава голямо количество лалевидни съдове с тъмнокафява, сиво-черна или черна повърхност, често украсени с канелюри. В тези три рова, освен сферични, полусферични и конични паници и купи, се срещат и цилиндрични форми, понякога със слабо извит навън устиен ръб. За междинния ров в Ябълково 2 са характерни паници и купи с почти цилиндрична форма и мек S-овиден профил, биконични с мек прелом и биконични с мек прелом и каринация в долната част на съда. Някои са украсени с връзвания и канелюри. Всички описани съдове са с тъмна, почти черна на цвят повърхност.

Керамичните комплекси от първата група ровове намират сходства в първи и отчасти втори пласт на с. м. Караново, а тези от втората група – и изцяло с втори пласт. Географското местоположение на селищата при Ябълково 1 и 2, Нова Надежда и Ашаъ Пънар позволява сравнението им с комплексите от съседните обекти от средното течение на Марица и долината на Арда: Чавдарова чешма, Кърджали, Циганова могила и Крумовград. За отбелязване е, че в нито един от тези обекти не е регистрирана рисувана украса с различен от белия цвят.

Керамичният комплекс на Казлача от друга страна, намира повече сходства с първи пласт на с. м. Караново и обектите по средното и отчасти долното течение на Сазлийка, в които се развива Азмашкия вариант на културата Караново I (Азмашката селищна могила, Калитиново-Герена и Маджерито). В Калитиново-Герена е открит един фрагмент с тъмнокафява боя върху бежова ангоба. От Азмак произхожда тъмнорисуван лалевиден съд и още няколко фрагмента от съдове с тъмна боя (виненочервена и черна), а също и с полихромия, но според В. Николов те вероятно са внос от Западна България.

ГЛАВА VII. Раннеолитните ровове в Тракия в контекста на Анатолия и Югоизточна Европа

В седма глава е извършен сравнителен анализ на рововете в Тракия с тези от съседните райони. Проучването и публикуването на ровове от ранния неолит в Анатолия и на Балканите също е в сравнително начален етап на развитие. Това довежда и до неравностойното състояние на изворовата база. За повечето от рововете в съответните публикации е съобщено единствено наличие и приблизителна датировка, често дори и без посочване на параметри. Въпреки това, извършеният сравнителен анализ показва резултати, поне по отношение на хронологическото и географско разпространение на огражденията. За целите на тази част от проучването е съставен и табличен каталог (приложение С), в който е систематизирана информацията за 113 рова от 54 обекта в Северозападна Анатолия и Балканския полуостров, датиращи от средата на VII до средата на VI хил. пр. Хр.

Според наличните радиовъглеродни дати от запълнителите на рововете и обектите, от които произхождат те, в комбинация с данните за относителната им хронология, раннеолитните ровове в Анатолия и на Балканите могат условно да се разделят в няколко

групи. Хронологически най-ранната поява на ровове е засвидетелствана още от времето на предкерамичния неолит, с примери в Южния Левант, Северна Месопотамия и остров Кипър. Това обаче са изолирани случаи, поне на този етап от проучванията. От самото начало на керамичния неолит, в периода между 6600/6500 и 6300/6100 г. пр. Хр., са известни няколко рова от района на Мраморно море и в северногръцките области Тесалия и Македония. Във времето между 6100/6000 и 5800/5700 г. пр. Хр. се наблюдава „бум“ в практиката на изкопаване на рововите ограждения. Броят им значително се увеличава на местата, където вече са познати от предходните периоди, в Северозападна Анатолия и Континентална Гърция. Започва изграждането им в Тракия и вътрешността на Балканите (долините на Вардар, Струма, Места и Софийското поле). В края на този период са изкопани и първите ровове в района на Железни врата и Банат. Във времеви диапазон 5800/5700 – 5650 г. пр. Хр. рововете продължават да съществуват във всички вече споменати райони, появяват се и в южните части на Кавказ. В края на ранния неолит, около 5650 – 5500 г. пр. Хр., известните примери в описаните региони са по-малко на брой. През този период обаче започва традицията на изкопаване на ровове по източното Адриатическо крайбрежие. След 5500 г. пр. Хр. рововете продължават своето развитие и стават присъщ елемент в селищното устройство в Северна Гърция, ареала на културата Винча, цяла Адриатика. Броят на известните примери в Тракия е по-малък, но вероятно това трябва да се отдаде като следствие от степента на проучвания.

Не се забелязват закономерности в разпространението на различните типове ровови ограждения в хронологически или пространствен аспект. Според разгледаните характеристики на план, устройство, запълване и съдържание на запълнителя, най-близки до изследваните ровове в Тракия са тези в Северозападна Анатолия и в Континентална Гърция. Наличието на сходства като почиствания и преустройства на трасетата, запълване със селищни останки и извършване на погребения ги доближават значително повече в сравнение с рововете в останалата част на Балканите. За отбелязване са и единствените примери на сегментирани ровове в съседните на Тракия райони, проучени в Лити I (Македония, Гърция).

В приблизително половината от анализирани обекти са проучени единични ровове. При една трета от тях обаче са регистрирани синхронни оградни съоръжения. Отново при една трета от обектите са документирани от два до шест рова, в повечето случаи функционирали разновремененно. Само пет рова от тези обекти са използвани едновременно с друг ограден елемент. Когато са регистрирани такива структури, рововете са комбинирани най-често с палисади. Само в няколко случая са проучени синхронни каменни стени.

ГЛАВА VIII. Неолитни ровови ограждения в Централна и Западна Европа и Британските острови. Интерпретационни модели

Рововите ограждения са характерен елемент за различни праисторически култури от почти цяла континентална Европа. За дълъг период от време рововете от западните части на

континента са единственият обект на изследване на феномена „ограждения“. Именно те стоят в сърцевината на разработената методология на проучване и анализ на рововете и впоследствие – на свързаната с изучаването им терминология. Заради дълготрайните традиции в проучването на подобни структури, изградената методика и интерпретационни модели – основно дело на британските учени, са широко прилагани и се налагат като стандарт в изследванията в останалите части на Европа. Това наложи и представеният в тази част на проучването преглед, посветен на основните културни групи неолитни ограждения в Централна и Западна Европа и съответно проследяване на концепциите в изграждане на функционалните им характеристики. По този начин изследваните ровове в Тракия и Балканите биват вписани в проблематиката за неолитните ограждения на паневропейско ниво от една страна, а от друга – дискусиата за предназначението им стъпва върху представените интерпретационни постановки.

ГЛАВА IX. Функционална характеристика на раннеолитните ровове в долината на Марица и съседните райони

Изследването завършва с функционалната характеристика на рововете от разглеждания ареал, изградена въз основа на представената цялостна база данни.

- **„Селищни“ ровове**

В оградената площ на повечето от изследваните 54 обекта в Тракия и съседните райони, са регистрирани и проучени постройки (включително и чрез недеструктивни методи) или вкопавания, интерпретирани като вкопани жилища и/или складовите им пространства под нивото на терена. В тази връзка категорично е установено, че рововете във водосборния басейн на Марица ограждат селища и респективно – раннеолитните селища в региона на Балканите са били ограждани, противно на доскорошните схващания за тяхната „откритост“ и „незащитеност“. Въпрос, на който на този етап не може да се отговори задоволително, е свързан с характера на обитаване на огражденията – дали това са сезонни или постоянни/целогодишни селища и каква е продължителността на използването им в рамките на една календарна година. С известна доза сигурност може да се предположи сравнително продължителното и непрекъснато съществуване поне на селищата в Нова Надежда, Ашаъ Пънар, Ябълково 1 и вероятно Ябълково 2. Аргументи в тази полза са стратиграфските наблюдения от обектите, допълнени от радиовъглеродното им датиране. Изглежда постоянни са и оградените селища в Северозападна Анатолия (напр. Барджън Хююк, Актопраклък), голяма част от примерите в Тесалия и Македония (напр. Суфли, Ахилеон, Неа Никомедия, Яница В, Палиамбела), в долините на Вардар и Струма (Върбянска чука, Ковачево, Илинденци) и Слатина в Софийското поле.

- **Рововете като фортификационни съоръжения**

Всички ровове най-вероятно са служели за предпазване на селището от навлизане на диви и хищни животни. Във времена на нужда, някои ровове са използвани и като фортификационни

съоръжения. Тук от значение са позицията и типът на ограждението, оформянето на рова и дали е функционирал заедно с друго оградно съоръжение. Устойчивостта на защитните ровове несъмнено е резултат от предварителна стратегия, документирана в голямата им дълбочина, стръмните стени и здравата основа, в която са вкопани. Успоредното изграждане на палисада към такива ровове също е доказателство за наличието на предварителна идея, съобразена с конкретната цел и необходимост от защита.

Редица изследвания от над 20 години насам поставят под въпрос мирния характер на живота още от началните етапи на неолита в Анатолия и на Балканите. Макар и да отсъстват преки данни за военни действия и нападения, различни елементи на материалната култура и селищната планировка свидетелстват индиректно за наличието им. Появата на военните конфликти все по-често се разглежда като резултат от конкуренция за обработваема земя и вода, предизвикана от климатичните промени в края на VII хил. пр. Хр. (т.нар. 8200 calBP *climate event* и *Rapid Climate Change*). Настъпва период с по-студени и сухи условия, който продължава около 200 години. Тези промени принуждават населението от югоизточните и централни части на Анатолия да емигрира на запад, в търсене на по-благоприятни условия за селско стопанство. Дифузията на неолитните фермери от Анатолия към Егейско море и вътрешността на Балканите изглежда е придружена от сблъсъци, резултат от които са обширни епизоди на пожари в селищата в югозападните части на Анатолия и наличието на укрепления. Линейното подреждане на постройките в периферията на много от селищата там се възприемат като своеобразни фортификационни съоръжения (напр. Чаталхююк), понякога подсилени от оградни стени (напр. Хаджилар). Подобен модел на застрояване и вероятно изграден със същата цел е документиран в Актопракълк В, където гърбовете на „граничните“ постройки оформят стена вътрешно от оградния ров.

Изкопаването на ровове около селищата по това време е целяло и да заяви способностите и нивото на готовност на общностите да се защитават. Вероятно самото присъствие на огражденията е респектирало евентуални нападения, отколкото действително да са използвани за физическата отбрана на селищата.

- **Рововете като отводнителни съоръжения и източник на строителен материал**

Използването на рововете като отводнителни съоръжения и източник на строителен материал е естествено следствие от тяхното съществуване. Веднъж изкопани, те неминуемо придобиват и тези функции. Много от раннонеолитните обекти се намират на речни тераси и в низини, където разливи и наводнения са били обичайно явление. В допълнение събраната в трасетата им вода може да служи за запас и да обслужва различни нужди, например водопой на животни, напояване, жилищни дейности, гасене на пожари. Ако характеристиките на геоложката среда, в която са вкопани рововете притежава необходимите качества, то извлеченият материал е използван в архитектурата на селищата. Примери за използване в строителството на седименти,

идентични с тези, документирани в дъната и стените на рововете, са частично известни от Нова Надежда и Ашаъ Пънар. Част от изкопаният седимент от рововете в Ябълково 1 и 2 вероятно също е използван за изграждането на постройки и съоръжения, но проучените структури са опожарени или зле запазени.

Рововете, вкопани в рамките на културни напластявания, по-ранни структури или други вкопавания, а не в стерилната основа обаче, категорично не са имали подобни предназначения.

- **Рововете като граница**

Характерно за човешките общества е очертаване на границите на собствени/общностни територии. Смятам, че всички раннеолитни ровове от изследвания ареал са изпълнявали ролята на символична граница, маркираща селищната територия. Чрез създаването на граничен ров, съответната група хора се обозначава като формирана общност и същевременно се разграничава от онези извън ограждението. Чрез общностното изкопаване, използване и поддържане на рововете се засилва и подчертава новата социална идентичност и ценности. Укрепват се връзките между отделните индивиди. Така пространството престава да бъде неутрално и придобива социално значение.

- **Рововете като „некрополи“**

Част от рововете са използвани и за погребване на членовете на общността. Избраното място, в периферната гранична зона и близо до живото население на селището, цели да създаде връзка с предците. Повечето гробове са вкопани във вече частично или изцяло запълнените ровове, предимно в границите на трасетата им или непосредствено външно от някоя от стените им. Извършването на погребения или депонирането на отделни човешки останки и кости в запълнителите на рововете очевидно е съществена характеристика от използването на огражденията. Този факт обаче повдига повече въпроси, отколкото да изяснява различните дейности и ритуали, асоциирани с депонирането и манипулирането на човешките останки. Граничната част на селището е избрана целенасочено за погребването само на малка група хора. Зона, която разграничава това, което е „вътре“ от това, което е „вън“, а същевременно остава преходна помежду им. В хода на анализа се породиха противоречиви сценарии относно критериите, чрез които е определен избора на именно тези индивиди за погребване в граничното пространство. Въз основа на аналогии с обекта Актопракълк в района на Мраморно море, се достигна до извода, че погребаните в рововете индивиди по-скоро представляват изключение от правилото и вероятно са имали по-особено и важно значение за общността, поради което са оставени в близост до живите обитатели на селището.

- **Рововете като места за депониране и извършване на ритуални практики**

В качеството си на гранична/периферна зона, повечето ровове са използвани за извършването на ритуални практики, често свързани с поставянето на специално избрано съдържание, подредено по точно определени начини. Следи от тези дейности са разгледаните вече различни видове депозити.

Линейните депозити и депозитите от керамични съдове свидетелстват за извършването на дейности, натоварени със специално значение от една страна за самите участниците, а от друга и на конкретното им място на извършване, т.е. самите ровове. Наблюдават се общи модели на поведение в извършването им – в различни фази от функционирането на един и същи ров, в рововете от един обект или в ровове от различни обекти. Това се отнася най-вече за депонирането на цели, почти цели и предварително и преднамерено (?) фрагментирани съдове по дъната на рововете или по новоизчистените им дъна. Идентични моменти се наблюдават и при разположението и състава на линейните депозити. Късове изпечена мазилка, в различна компактност и състояние, са най-често срещаният елемент на този вид депозити. За отбелязване е линейният депозит от развалини на опожарени постройки в третото трасе на ров 4 в Нова Надежда, който е положен на няколко нива в специално изкопан за целта ров, като запълва цялата му дълбочина. „Погребването“ на опожарени къщи в рововете, поне в конкретния случай, вероятно символизира и „погребването“ на самия ров. Независимо дали рововете са целенасочено изкопани за извършването на депозити или е използвано трасето на вече „излязъл от употреба“ или нарочно избран за целта съществуващ ров, запълването на горната му част или изцяло със селищни останки поставя и край на използване на ограждението. По този начин прекратяването на съществуване на конкретна постройка, няколко такива или даден момент от обитаване на селището – каквито и да са причините за това, бива обвързано с умишления край в живота и на мястото им на депониране, а именно избраните за целта ровове.

Тези модели на повторемост – използването на идентични материали и подреждането им по определен начин, най-вероятно отразяват съществуването на общи традиции, обичаи и моди в различните практики, асоциирани с използването на рововете. Смятам, че подобно поведение не може да се обясни със съвпадения, нито да има случаен или неумишлен характер. Такива дейности следва да имат ясно значение и смисъл за дадените общности и може да се предположи, че са извършвани в точно определени моменти – в астрономически аспект (равноденствие и др. дати, свързани с движението на небесните тела; всякакви празници в точно определено време; сеитба и жътва и т.н.) или при конкретни събития (сватба, раждане, траур, молебен, бедствия и др.).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключението са обобщени основните резултати от изследването. Посочени са приносите на дисертационния труд и са очертани насоки за бъдещи изследвания по темата.

* * * * *

В процеса на съществуването си, рововете са търпели както физически трансформации, така и концептуални, свързани с промени в предназначението им. Огражденията очевидно са изпълнявали различни функции, комбинирани по различен начин във всяко селище. Освен това, в отделни етапи от използването си рововете са били натоварени с доминираща функция –

символична, ритуална, защитна, отводнителна, погребване на мъртвите, определена от специфичните нужди на даденото общество.

Каквато и да е причината, продиктувала създаването на раннонеолитните ограждения в Тракия и съседните райони, очевидно е, че проектирането и изпълнението им е резултат от колективното дело на членовете на общността. Следван е предварително изготвен план, за който вероятно първичната функция на рова е била определяща. Във всеки случай това са мащабни строителни проекти с голяма важност за конкретните общества. Независимо дали планирането е резултат от общо решение или на централизирано ръководство, или комбинация от двете, за изпълнението е било необходимо въвличането на значителна част от населението, а вероятно и на хора от съседните (?) селища. Зад планирането, изпълнението и поддържането на рововете ограждения стои добре организиран работен процес и хора, работещи в координация и с мотивация за постигане на крайната цел. Това се вижда в симетричния план на рововете и приблизително еднаквите параметри по протежение на целите им трасета, както и във вложените време и усилия по тяхното поддържане, почистване и ремонтване.

Фактът, че рововете са създавани по предварителен план и наблюдението за повторемост, подобност или идентичност на установените депозити в запълнителите им, говори за съществуването на „готова“ концепция за завършения вид и използване на огражденията. Интересно е да се проследи пътят на разпространение на идеята за рововете ограждения и дали всъщност изграждането им е подчинено на една или повече идеи. През ранния неолит вече са налице интензивни контакти между общностите в Анатолия, Тракия, Тесалия, Македония и останалата част от Балканите. Изкушаващо е да се предположи, че концепцията на рововете ограждения следва разпространението на неолитния начин на живот и по този начин може да се възприеме като част от т.нар. неолитен пакет. В подкрепа на тази хипотеза застават най-ранните засвидетелствани ровове в Леванта и Месопотамия, следвани от единични примери в Северозападна Анатолия, на остров Кипър и в Континентална Гърция. В първите столетия на шестото хилядолетие пр. Хр., рововете вече са обичайна практика в южните и източни части на Балканите, където ранният неолит е достигнал вече развитата си фаза.

* * * * *

В хода на анализа се оформиха две основни направления за последващо развитие в изследванията на рововете ограждения. На първо, място това е свързано с обогатяване на емпиричните данни на изворовата база. Необходимо е публикуване на по-конкретна и пълна информация относно устройството и методиката на запълване на отделните ровове, включително и на материалите от техните запълнители. В настоящото изследване са събрани наличните и достъпни данни за рововете в съседните на Тракия райони, но те далеч не са достатъчни за извършването на пълноценен сравнителен анализ. Оттук произтича и задачата да се установи дали рововете са присъщ и „задължителен“ елемент на раннонеолитната селищна планировка и

ако да – за кои региони е характерно това. До голяма степен това е свързано и с по-широкото прилагане на интердисциплинарни методи в проучването на огражденията.

Друга перспектива за бъдещите изследвания остава разбиране ролята на рововете в бита, икономиката, религията и ритуалните практики на раннонеолитното население. Това направление е засегнато в настоящия труд, но единствено от гледна точка на процесите на планиране, изкопаване и поддържане на огражденията и тяхното основно предназначение. Следва да се пристъпи към опит за възстановяване на действията и практиките, свързани с използването на отделните ровове и рововете като феномен през ранния неолит. Нужно е да се обработят керамичните комплекси и ансамблите от малки находки от запълнителите на рововете и съответно да се разпознаят тези от тях, които дават сведения за конкретни моменти и начини на използване на огражденията. Тук е направен опит за подобно разграничение чрез установяването на различни видове депозити. Следваща стъпка е задълбочаване в конкретиката на съответните депозити и възстановяване на елементите и последователността на извършване на самите ритуали. Подобни изследвания вече съществуват за хронологически по-късни ровови ограждения в Тракия – например за раннобронзовите светилища с кръгови ровове и за светилищата с ровове и ями от късножелязната епоха.

* * * * *

Авторска справка за основните приноси на дисертационния труд:

- ❖ За първи път в археологическата литература е въведена темата за раннонеолитните ровове на Балканите; в центъра на изследването е Тракия.
- ❖ Изследването е вписано в проблематиката за феномена на рововите ограждения в късната праистория на Стария свят.
- ❖ Обектът на изследване е анализиран в контекста на социалните и гео-културните системи – общество (на различни нива), архитектурни и строителни дейности, селищна система, което позволява да бъде характеризирани в цялост.
- ❖ За първи път в балканската и съответно в българската историография е въведен и адаптиран терминологичен апарат, служещ за описание и изследване на рововите ограждения.
- ❖ За първи път е разработена формална типология на рововите ограждения в Тракия, валидна за рововете от целите Балкани и Северозападна Анатолия.
- ❖ Анализирана е цялата първична теренна информация за основните обекти на изследване. В резултат са установени конструктивни особености, начини и етапи на функциониране и запълване на рововете.
- ❖ Рововете в изследвания ареал са поставени в конкретен етап от раннонеолитното развитие на съответния обект и са определени синхронните им структури.

- ❖ За първи път в българската литература са систематизирани и анализирани достъпните данни за рововете от ранния неолит.
- ❖ Проследено е териториално-хронологическото разпространение на рововете в Анатолия и на Балканите от средата на VII до средата на VI хил. пр. Хр. Направен е сравнителен анализ въз основа на събраната информация. Изготвен е и каталог с наличната изворова база за анализирани ровове.
- ❖ За първи път в балканската археологическа литература е предложена реконструкция на процесите по планиране, изкопаване, поддържане, запълване и преизползване на раннеолитните ровове.
- ❖ Изградени са интерпретационни модели за раннеолитните ровове в Тракия, Балканите и Северозападна Анатолия.
- ❖ Направен е опит за осмисляне на ролята на рововете в живота на раннеолитното население – в битов, социално-икономически и ритуален аспект.

Списък на публикации по темата на дисертацията:

Nikolova, N. 2021. Setting the Boundaries of Early Neolithic Settlement Sites: The Ditch-Digging Practices in the Eastern Balkans. – *Open Archaeology* 2021, 7, 1345–1370. <https://doi.org/10.1515/opar-2020-0187>

Николова, Н. 2018. Кръговите ровове: изключение или обичайно явление за ранния неолит в Тракия? – *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, Supplementa 6, 1–20. <https://be-ja.org/index.php/supplements/article/view/148>

Nikolova, N. 2016. Early Neolithic ditched enclosures in Thrace. In I. Pajeva, R. Argirova, K. Bacvarov, D. Boteva, & N. Burneva (Eds.), *Bulgarian-German scientific cooperation: Past, present, and future. Proceedings of the Humboldt-Kolleg. Sofia, November 26–28, 2015.* Sofia: Faber Publishing House, 108–116.

Petrova, V., **Nikolova, N.** 2014. Early Neolithic subterranean structures (pits and ditches). An introduction. In J. Roodenberg, K. Leshtakov, V. Petrova (Eds.), *Yabalkovo. Volume 1 (Maritsa Project, Volume 2).* Sofia: ATE – Ars et Technica Explicatus, 117–222.

Други публикации:

Nikolova, N. 2021. What's so Special There and Why Enclose it? Some Thoughts on the Early and Middle Bronze Age Ditches from Upper Thrace. In K. Leshtakov and M. Andonova (eds.), *Galabovo in Southeast Europe and Beyond. Cultural Interactions during the 3rd-2nd Millennium BC. Proceedings of the International Conference. 24-27 October 2018 in the Town of Galabovo.* Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 126–145.

K. Leshtakov, P. Machev, T. Popova, D. Vangelov, V. Vangelova, T. Stoilkova, V. Petrova, D. Ilieva, N. **Nikolova**, S. Chavdarova, M. Andonova, H. Vasileva, H. Hristova, Zh. Zhelyazkov, D. Dimitrov and N. Blagoeva. 2019. Social dimensions of technology of ceramic production in Southeast Bulgaria in 6th – 2nd mill. BC. – *Interdisciplinary Studies* 26, 2019 (2020), 33–106.

Spataro, M., Katsarov, G., Todorova, N., Tsurev, A., **Nikolova, N.**, Yaneva, M., Bacvarov, K. 2019. The chaîne opératoire of 6th millennium BC pottery making in the Maritsa Valley, Bulgaria: ceramics from Nova Nadezhda. – *Praehistorische Zeitschrift* 94/1, 2019, 1–30.
<https://doi.org/10.1515/pz-2019-0007>

Цитирана литература в описанията на образите:

Бъчваров, К., Глезер, Р., Комп, Р., Бекер, В., Тонков, Н., Зидаров, П., Русева, В. 2016. Геомагнитно картиране по течението на р. Азмака при с. Сърнево, общ. Раднево, и с. Пшеничево, общ. Стара Загора. – АОР през 2015 г., София, 144–148.

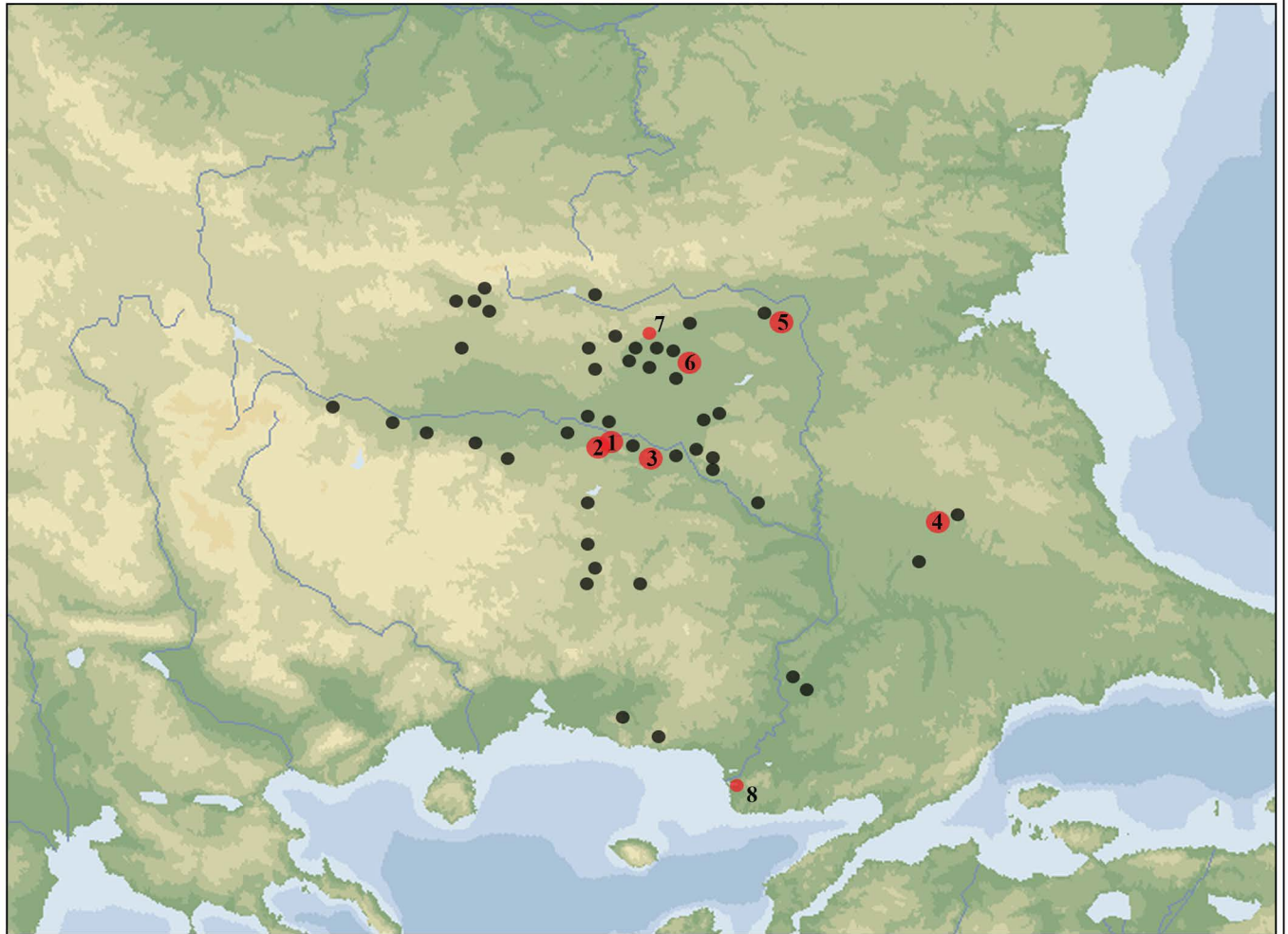
Бъчваров, К., Кацаров, Г., Николова, Н., Цурев, А. 2020. Раннонеолитно селище при Нова Надежда. – АОР през 2019 г., София, 236–241.

Петрова, В., Зидаров, П., Митева, В. 2016. Сондажно проучване на археологически обект Казлача до с. Чокоба, Сливенско. – АОР през 2015 г., София, 75–78.

Bacvarov, K., Todorova, N., Katsarov, G., Petrova, V. & McSweeney, K. 2016. The dead and the nested pots: an Early Neolithic ditch burial at Nova Nadezhda, Bulgarian Thrace. In Bacvarov, K. & R. Gleser (Eds.), *Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vasil Nikolov on his 65th anniversary (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 23)* (pp. 149–158). Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Petrova, V. 2014. Northern ditches. Stratigraphy. In J. Roodenberg, K. Leshtakov, V. Petrova (Eds.), *Yabalkovo. Volume 1 (Maritsa Project, Volume 2)*. Sofia: ATE – Ars et Technica Explicatus, 231–252.

Roodenberg, J. 2014. Chapter XV. Yabalkovo's radiocarbon dates and the spread of agriculture. In J. Roodenberg, K. Leshtakov, V. Petrova (Eds.), *Yabalkovo. Volume 1 (Maritsa Project, Volume 2)*. Sofia: ATE – Ars et Technica Explicatus, 447–452.

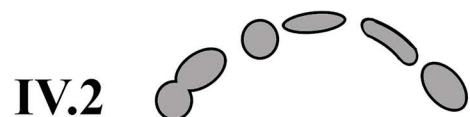
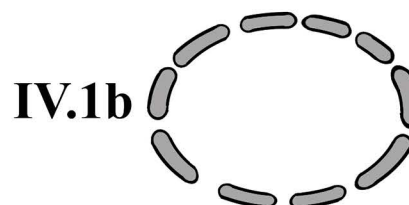
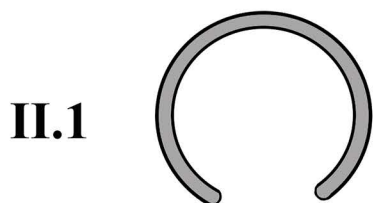
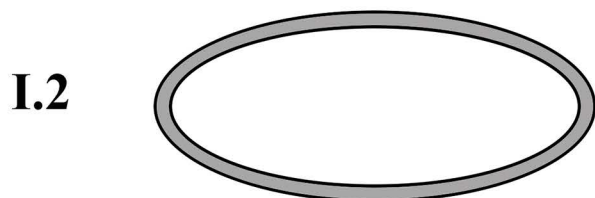
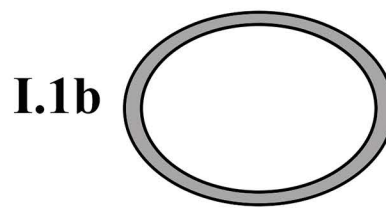
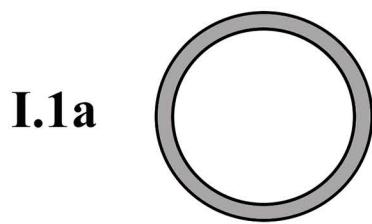

1

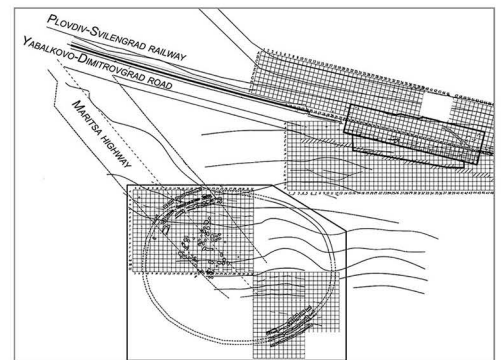
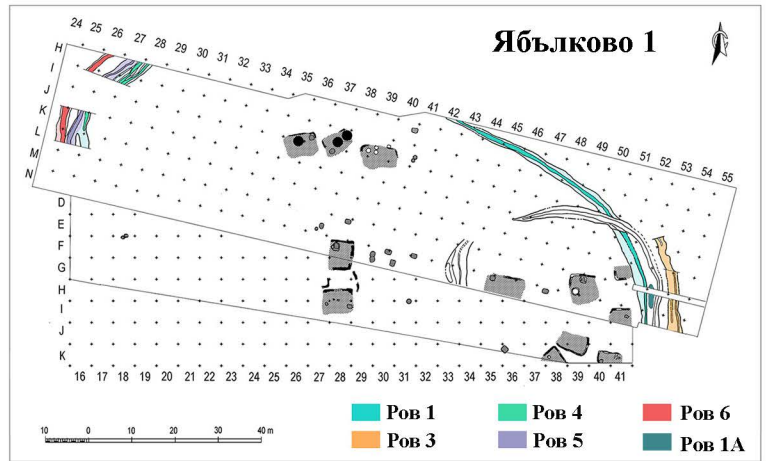
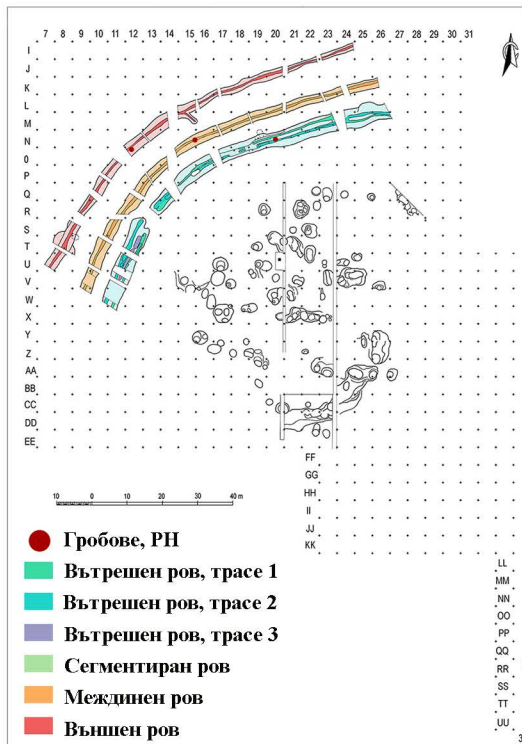
2

Обр. 1. 1. Карта на раннеолитните обекти и оградения в Тракия: Ябълково 1 (1), Ябълково 2 (2), Нова Надежда (3), Ашаъ Пънар (4), Казлача (5), Пильов кайнак (6), Азмак (7), Ходжа чешме (8).
2. Карта на раннеолитните ровове в Анатолия и Балканския полуостров.

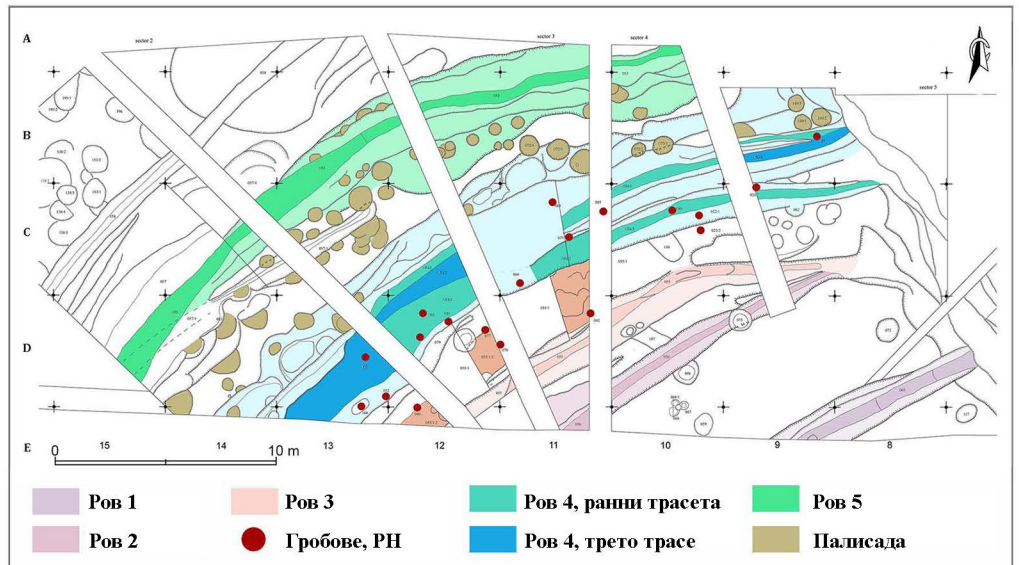
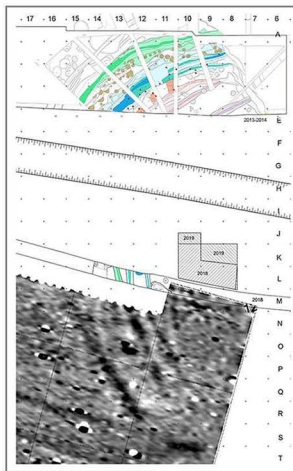
Обр. 2. Типология на раннеолитните ровови ограждения.

Ябълково 2

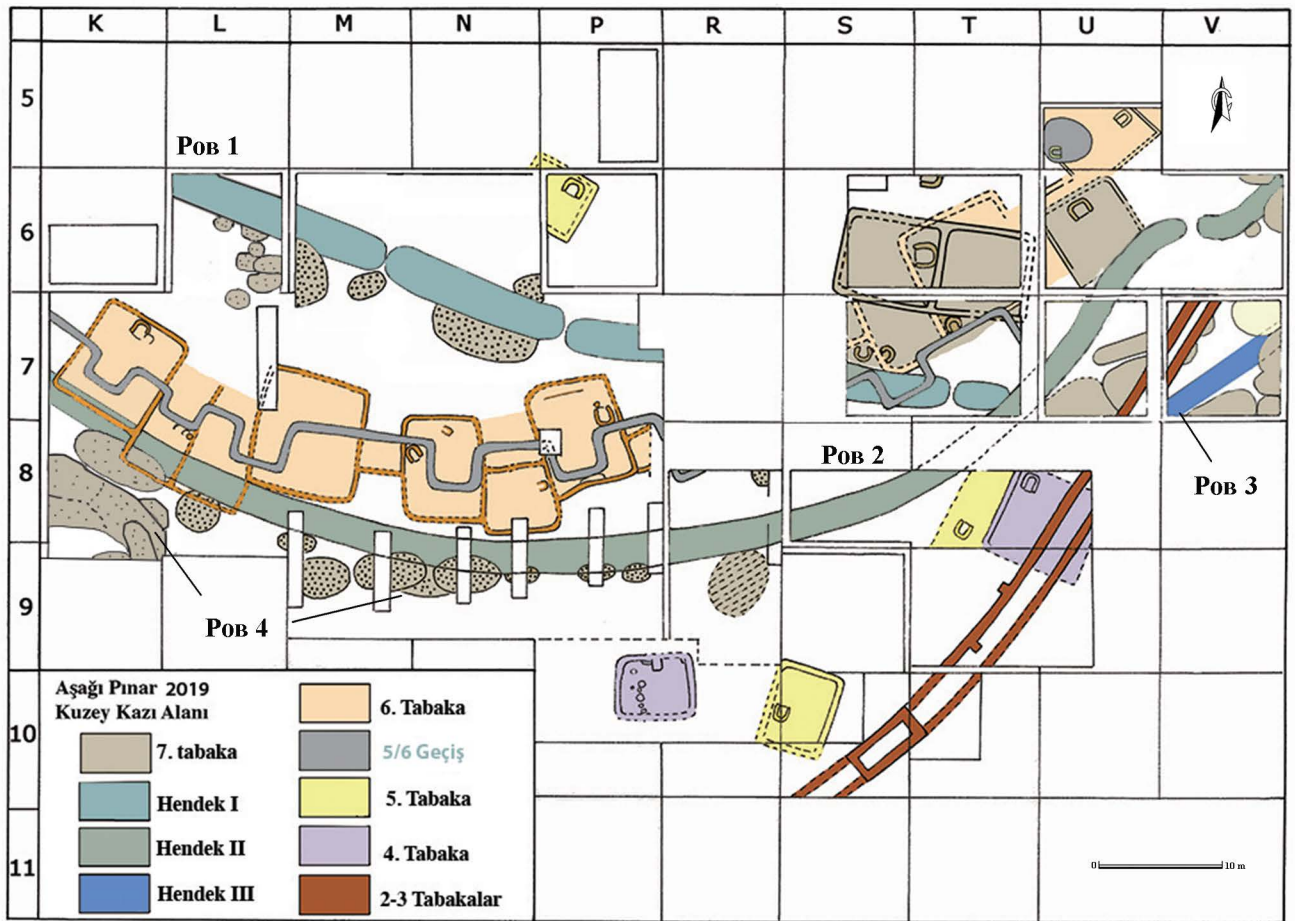
1

Нова Надежда

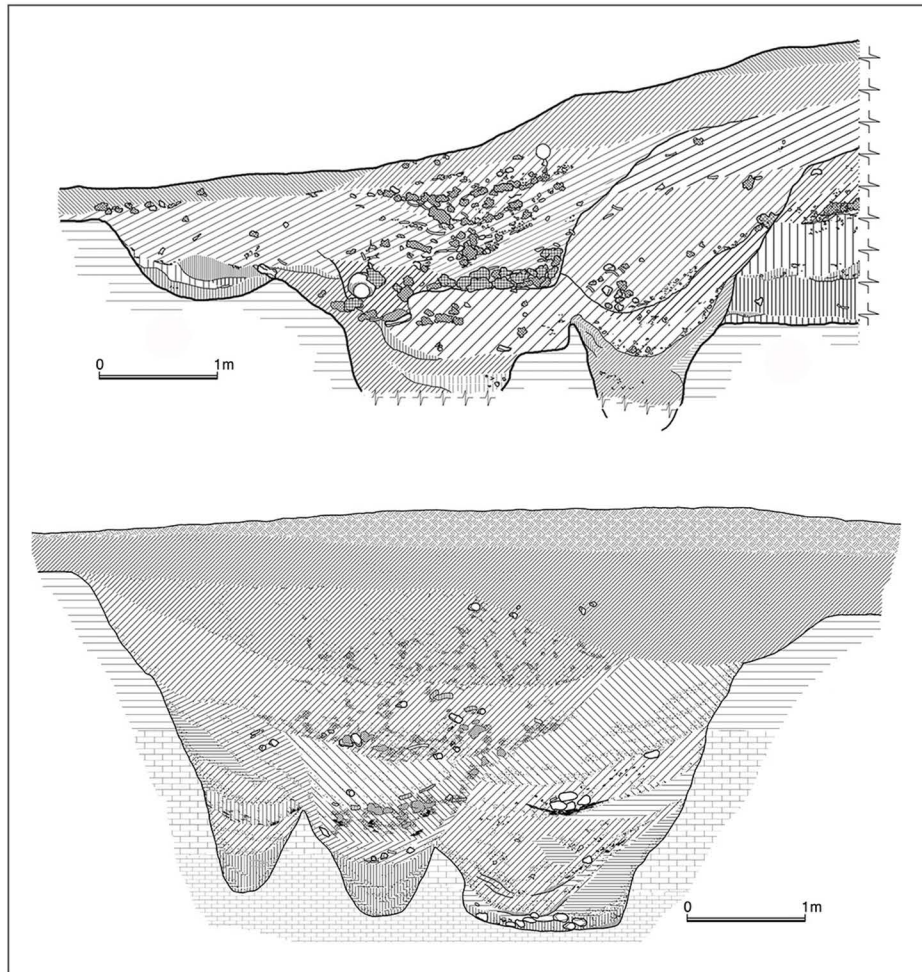

2

Обр. 3. 1. Общ план на ровите системи в Ябълково 1 и Ябълково 2 (по Roodenberg, J. 2014, Fig. 1, с допълнения). 2. Общ план на рововете в Нова Надежда (по Бъчваров и др. 2020, 237, Обр. 1, с допълнения).

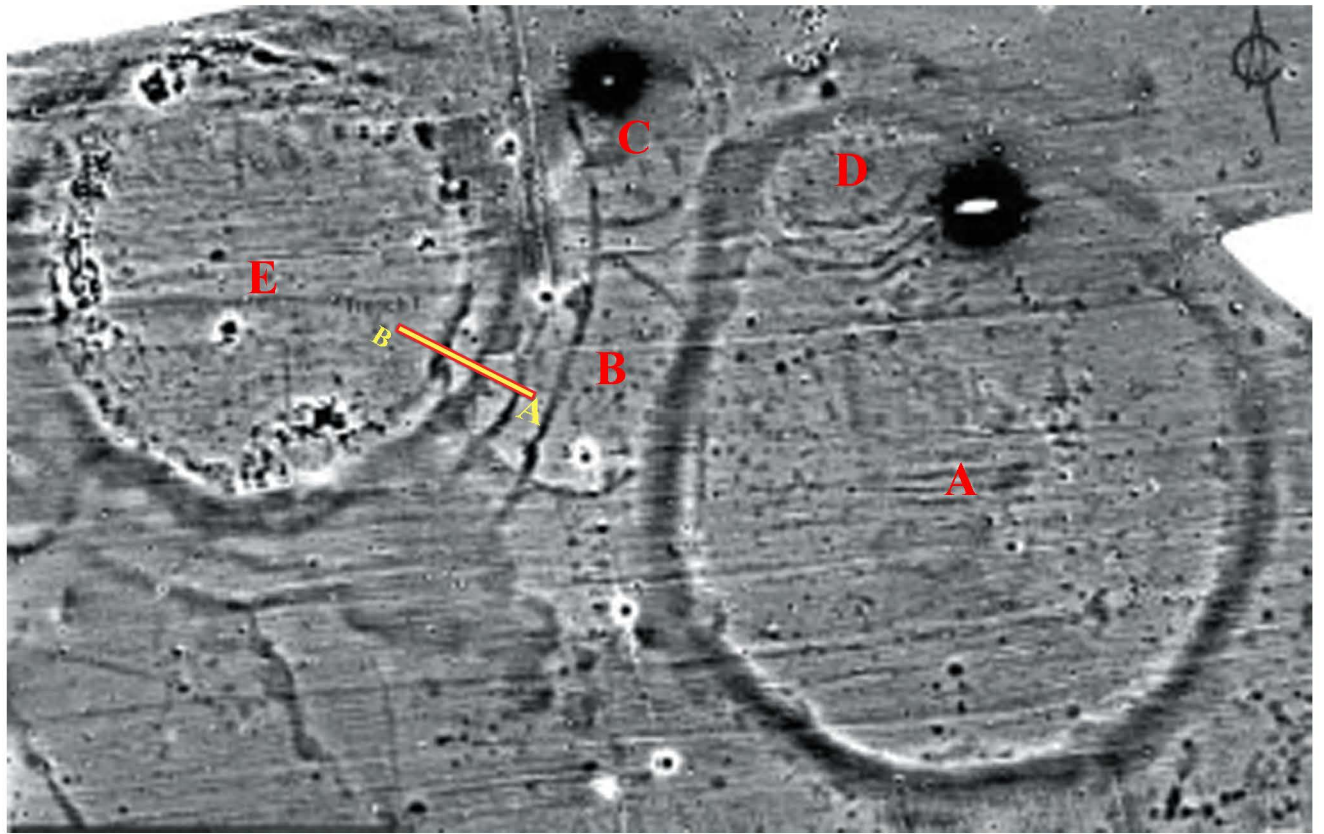

1

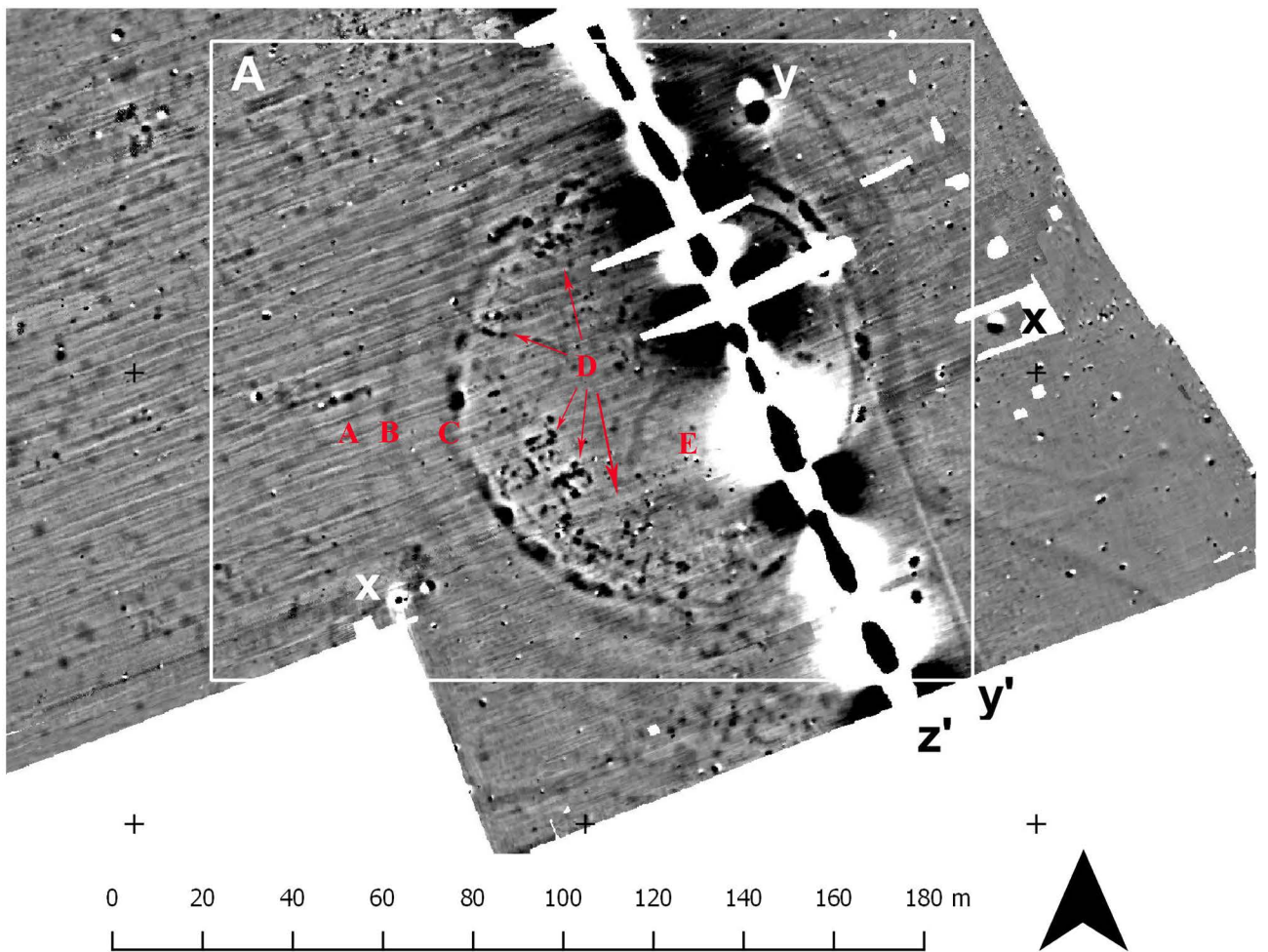

2

Обр. 4. 1. Общ план на Ашаъ Пънар (архив Ашаъ Пънар). 2. Напречни разрези през рововете: трите трасета на ров 4 в Нова Надежда (горе, от Васваров et al. 2016, 154, Fig. 3.1) и трите трасета на вътрешния концентричен ров в Ябълково 2 (долу, от Petrova 2014, 238, Fig. 8.1).

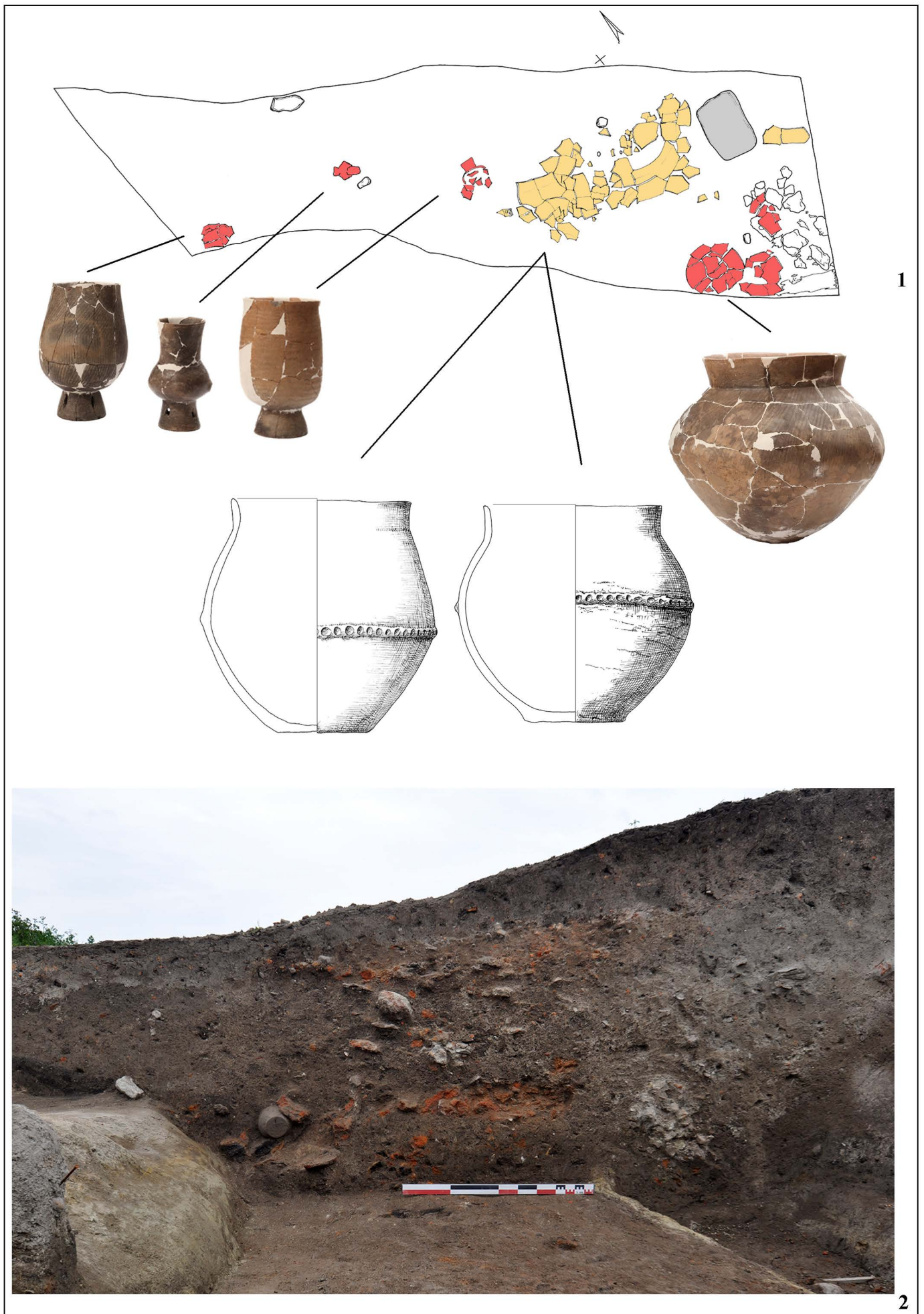

1

2

Обр. 5. 1. Геомагнитно заснемане на обекта при Казлача и местоположение на сондажа през окръжност E (от Петрова и др. 2016, 76, Обр. 1). 2. Геомагнитно заснемане на Пилъов кайнак (от Бъчваров и др. 2016, 146, Обр. 2).

Обр. 6. 1. Депозит от керамични съдове над дъното на междинния концентричен ров в Ябълково 2 (архив Ябълково). 2. Напречен разрез през третото трасе на ров 4 в Нова Надежда: линеен депозит от развалини на опожарени постройки и депозит от “гърне в гърне” (от Vasvarov et al. 2016, Fig. 3.2).

Обр. 7. Изчисления за вложените време и труд в изкопаването на рововете от територията на водосборния басейн на Марица

Обект	Ров	Дължина на трасето (L)	Параметри (усреднени стойности)			Обем (V) м ³	Време на изкопаване (Г)	
			Дълбочина (h)	Ширина отвор (b1)	Ширина дъно (b2)		10 групи х 3 раб. х 1 м ³ /8-10 ч	10 групи х 3 раб. х 2 м ³ /8-10 ч
Ябълково 1	Ров 1 + ров 4/5/6	350 м	1,80 м	2,50 м	0,60 м	976,5	97,7 дни	48,8 дни
	Ров 3 + ров 4/5/6	350-360 м	1,40 м	2,00 м	0,50 м	630	63 дни	31,5 дни
Ябълково 2	Сегментиран ров	?	2,00 м	1,50 м	0,50 м			
	Вътрешен ров							
	Първо трасе	560-570 м	2,70 м	2,60 м	0,40 м	2308,5	230,9 дни	115,4 дни
	Второ трасе	560-570 м	3,00 м	3,00 м	0,50 м	2992,5	299,3 дни	149,6 дни
	Трето трасе	?	2,20 м	2,20 м	0,40 м			
	Междиен ров	630 м	4,00 м	3,10 м	0,50 м	4536	453,6 дни	226,8 дни
	Външен ров	690-700 м	2,50 м	2,50 м	0,50 м	2625	262,5 дни	131,3 дни
Нова Надежда	Ров 1	235-245 м	2,00 м	2,00 м	0,40 м	576	57,6 дни	28,8 дни
	Ров 2	257-267 м	1,80 м	1,80 м	0,30 м	500,85	50,85 дни	25 дни
	Ров 3	267-277 м	1,40 м	2,20 м	0,35 м	494,5	49,4 дни	24,7 дни
	Ров 4							
	Вътрешно трасе	390-400 м	2,20 м	2,70 м	0,35 м	1342	134,2 дни	67,1 дни
	Външно трасе	390-400 м	2,30 м	2,80 м	0,40 м	1472	147,2 дни	73,6 дни
	Трето трасе	390-400 м	2,00 м	4,00 м	1,00 м	2000	200 дни	100 дни
Ров 5	445 -455 м	2,30 м	3,00 м	0,35 м	1752,9	175,3 дни	87,6 дни	
Ров 6	?	0,80 м	2,50 м	1,30 м				
Казалача (окръжност Е)	Ров 1	310-320 м	2,80 м	6,50 м	1,30 м	3494,4	349,4 дни	174,7 дни
	Ров 2	375-385 м	2,00 м	4,30 м	0,20 м	1732,5	173,3 дни	86,6 дни
	Ров 3	455 м	?	1,60 м	0,50 м			
Ашаъ Пънар	Ров 1	?	2,30 м	2,80 м	0,70 м			
	Ров 2	590 м	2,10 м	2,50 м	0,50 м	1858,5	185,9 дни	92,9 дни
	Ров 3	?	1,20 м	1,50 м	0,25 м			
	Ров 4	?	1,80 м	3,00 м	0,60 м			

EN Ditch

D. Inaudiena '22